Byzantina Symmeikta

Vol 26, No 2 (2016)

BYZANTINA SYMMEIKTA 26

Συλλογικές Χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώιμη λατινοκρατία. Επιγραφικά τεκμήρια

Σπυρος ΚΑΡΥΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.8620](https://doi.org/10.12681/byzsym.8620)

Copyright © 2016, Σπυρος ΚΑΡΥΔΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΡΥΔΗΣ Σ. (2016). Συλλογικές Χορηγίες στην Κέρκυρα κατά την πρώιμη λατινοκρατία. Επιγραφικά τεκμήρια. *Byzantina Symmeikta*, 26(2), 163–209. <https://doi.org/10.12681/byzsym.8620>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΣΠΥΡΟΣ Χρ. ΚΑΡΥΔΗΣ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ.
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

ΑΘΗΝΑ • 2016 • ATHENS

ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ.
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Άφιερωτικές επιγραφές της ύστερης βυζαντινής περιόδου, προερχόμενες από την Πελοπόννησο, τη βενετοκρατούμενη Κρήτη, και άλλες επαρχίες υπό βυζαντινή ή ξένη κυριαρχία, βεβαιώνουν την ύπαρξη διαφόρων μορφών χορηγίας για την ίδρυση ή την ανακαίνιση ναών ή μοναστηριών¹.

---

* Εύχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή τον κ. Κώστα Γραμμένο, ο οποίος μου υπέδειξε την επιγραφή του Αγίου Στεφάνου στο Σκριπερό, καθώς και το αντίγραφο της επιγραφής του Προφήτη Ηλία στα κατάστιχα του νοταρίου Μαρκαντώνιου Γενοβέζε. Εύχαριστώ επίσης τον κ. Γεράσιμο Δημουλά για τις χρήσιμες πληροφορίες του και για τη φωτογράφιση του κτηματολογίου του ναού του Προφήτη Ηλία, καθώς και τον έφημέριο του ναού του Αγίου Στεφάνου Σκριπερού πατέρα Ιωάννη Σκούλικά για την άδεια δημοσίευσης της επιγραφής και τις χρήσιμες πληροφορίες του για τον ναό. Εύχαριστώ, τέλος, την Έφορεία των Γενικών Αρχείων του Κράτους για την άδεια δημοσίευσης φωτογραφιών από το αρχαιολογικό υλικό που φυλάσσεται στα Αρχεία Νομού Κέρκυρας. Ξεχωριστές ευχαριστίες όφειλω στον παλαιογράφο, υπεύθυνο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, κ. Αγαμέμωνα Τσελικά για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του, αναφορικά με τα ζητήματα χρονολόγησης των επιγραφών.

1. Οί κτητορικές επιγραφές και οί τύποι των χορηγιών που καταγράφονται σε αυτές, ειδικότερα μάλιστα οί συλλογικές χορηγίες, αποτελούν αντικείμενα με τα όποια έχει επισταμένα ασχοληθεί ή Σοφία Καλοπίση-Βέρτη σε σειρά εργασιών της στις όποιες παραπέμπω. Βλ. S. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Band 5, Wien 1992. Η ΙΔΙΑ, *Aspects of Patronage in Fourteenth-Century Byzantium. Regions under Serbian and Latin Rule*, *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα 1996, 363-379. Η ΙΔΙΑ, *Church inscriptions as documents. Chrysobulls – Ecclesiastical acts – Inventories – Donations – Wills*, *ΔΧΑΕ* 24 (2003), 79-88. Η ΙΔΙΑ, *Church Foundations by Entire Villages (13th-16th c.) A short note*, *ZRVI* 44/1 (2007), 333-340. Η ΙΔΙΑ, 'Επιγραφικές μαρτυρίες από τη βυζαντινή

Ἀπὸ αὐτές, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ συλλογικὲς χορηγίαι, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ διακριθοῦν σὲ τρεῖς ἐπιμέρους κατηγορίες. Ἡ πρώτη βασίζεται στὴ συνεργασία μικροῦ ἢ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων καὶ οἰκογενειῶν. Ἡ δεύτερη περιλαμβάνει τὸ σύνολο ἢ σχεδὸν τὸ σύνολο τῶν κατοίκων ἐνὸς χωριοῦ. Ἡ τρίτη περιλαμβάνει ὁμάδα χωριῶν μιᾶς ἢ περισσότερων γεωγραφικῶν ἢ διοικητικῶν ἐνοτήτων².

Οἱ συλλογικὲς χορηγίαι τῆς πρώτης κατηγορίας ἐμφανίζουν ἰδιαίτερη διάδοση στὴν ὑστεροβυζαντινὴ Μάνη, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὶς σωζόμενες κτητορικὲς ἐπιγραφὲς ναῶν τῆς περιοχῆς. Ἀνάλογες συμπεριφορὲς διαπιστώνονται ἐπίσης στὴν Κύπρο, στὴ Νάξο καὶ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη³.

Ἡ συλλογικὴ χορηγία ὁλόκληρων χωριῶν, μὲ παλαιότερο παράδειγμα σὲ ἐπιγραφὴ προερχόμενη ἀπὸ τὴ Μάνη τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα⁴, ἀπαντᾷ σαφέστερα σὲ ναοὺς τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς τόσο στὶς ὑπὸ βυζαντινὴ ὥς καὶ στὶς ὑπὸ λατινικὴ ἢ βενετικὴ κυριαρχία περιοχὲς, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ εὐρύτερα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου. Στὴν κατηγορία αὕτῃ τὰ γνωστὰ παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὴ Μάνη, τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴ Ρόδο, τὴ Θάσο, τὴν Ἡπειρο τοῦ 15ου καὶ 17ου αἰῶνα, τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα, καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα⁵.

Μάνη, *Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο στὴ μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη γιὰ τὴ βυζαντινὴ Μάνη, Καραβοστάσι Οἰτύλου, 21-22 Ἰουνίου 2008*, Πρακτικά, Σπάρτη 2008-2009, 89-97. Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: The evidence of Church Inscriptions, Donation et donateurs dans le monde byzantin (Réalités Byzantines 14)*, *Actes du colloque international de l'Université de Fribourg 13-15 mars 2008*, éd. J. M. SPIESER et É. YOTA, Paris 2012, 125-140.

2. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 128.

3. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Dedicatory Inscriptions*, 71. Η ΙΔΙΑ, *Church inscriptions*, 67-68. Η ΙΔΙΑ, *Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίαι*, 91. Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns*, 130, 133, 134, 136. Η ΙΔΙΑ, *Aspects*, 368 σημ. 62.

4. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 126. Η ΙΔΙΑ, *Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίαι*, 91.

5. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Church inscriptions*, 82-83. Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns*, 128, 130-133, 134-135. Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 333-340. Η ΙΔΙΑ, *Aspects*, 369. Η ΙΔΙΑ, *Dedicatory Inscriptions*, 36 σημ. 100 καὶ 101, 65, ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὸν G. GEROLA, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. 4, Venezia 1932.

Ἡ συμμετοχή, τέλος, περισσότερων χωριῶν, τὰ ὅποια ἀνήκαν σὲ ἐνιαία γεωγραφικὴ ἐνότητα ἢ εἶχαν κοινὴ διοίκηση, στὴν ἴδρυση ἐνὸς ναοῦ μαρτυρεῖται σὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ 1372 τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὸ Κίτιρο Σελίνου στὰ Χανιά, ἡ ὁποία ἀποδίδει τὴν ἴδρυση τοῦ ναοῦ στὴ συνεργασία τῶν χριστιανῶν τῆς τούμας τοῦ Κιτίρου καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ χωριὰ ποὺ ἀνήκαν σὲ αὐτή, συνολικὰ ὀκτὼ ἢ ἐννέα χωριά⁶. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν ἐπίσης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας⁷.

Στὶς γνωστὲς περιπτώσεις συνεργατικῶν καὶ συλλογικῶν χορηγιῶν γιὰ τὴν ἴδρυση ναῶν καὶ μοναστηριῶν, ποὺ καταγράφονται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ ἐπίσης ἓνας μέγας ἀριθμὸς προερχόμενος ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ γενικότερα τὸν ἰόνιο νησιωτικὸ ὄχλο. Στὶς συνεργατικὲς καὶ συλλογικὲς χορηγίες ἐντάσσονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ περιπτώσεις οἱ ὁποῖες στίς πηγὲς χαρακτηρίζονται ὡς ἀδελφότητες ἢ ἀδελφάτα, ὅροι ποὺ ἀπηχοῦν τὴν ὀργάνωση τῶν κτητόρων ἐνὸς ναοῦ ἢ μονῆς, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τὰ κτητορικὰ τοὺς δικαιώματα στὴ συμμετοχὴ τῶν ἰδίων ἢ τῶν προγόνων τοὺς στὴν ἴδρυση ἢ στὴν ἀνακαίνισή του ἢ ἔχουν καταβάλει ἀνάλογη πρὸς τοὺς ἀρχικοὺς κτήτορες εἰσφορά, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἴσα μὲ αὐτοὺς κτητορικὰ, καὶ συνακόλουθα συναδελφικά, δικαιώματα. Ἐπίσης ἐντάσσονται οἱ λεγόμενοι ναοὶ «τῆς κοινότητος» ἐνὸς χωρίου, καθὼς καὶ οἱ λιγοστές, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες περιπτώσεις ναῶν καὶ μονῶν ποὺ ἰδρύθηκαν μὲ τὴ σύμπραξη μεγάλου ἀριθμοῦ χωριῶν⁸. Ἐδῶ οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὶς λιγοστὲς σωζόμενες κτητορικὲς ἐπιγραφές, ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἀντίγραφά τους, τὰ ὅποια ἔγιναν μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιβεβαίωση ἢ τὴ διεκδίκηση κτητορικῶν δικαιωμάτων, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὸ σωζόμενο νοταρικὸ ὑλικὸ ποὺ περιλαμβάνει τὰ συμφωνητικὰ τῶν ἐμπλεκόμενων προσώπων ἢ ομάδων στὴν ἴδρυση ἐνὸς ναοῦ ἢ μοναστηριοῦ καὶ τὶς δωρεές τους, καθὼς καὶ τὴ

6. Ἡ ἐπιγραφή στοῦ GEROLA, *Monumenti*, τ. 4, 435-436. Βλ. ἐπίσης, KALOPISSI-VERTI, *Collective patterns*, 132. Η ΙΔΙΑ, *Aspects*, 369. Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 336.

7. Βλ. ἀναλυτικότερα, KALOPISSI-VERTI, *Collective patterns*, 135. Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 333, 336. Η ΙΔΙΑ, *Church inscriptions*, 82-83.

8. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν ομάδων τῶν κτητόρων, τὰ δικαιώματά τους πάνω στοὺς ἰδρυόμενους ναοὺς, καὶ τὴ μετέπειτα λειτουργία τους στὴ μορφή τῆς ἀδελφότητος βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα (15ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα 2004.

μετέπειτα δραστηριότητα των ομάδων αυτών, σε σχέση με την έφημερία, τη διοίκηση και τη διαχείρισή του.

Στη σύντομη αυτή μελέτη περιορίζομαι στην παρουσίαση τεσσάρων περιπτώσεων ναών που προέρχονται από την πρώτη περίοδο της λατινοκρατίας στην Κέρκυρα, τα επιγραφικά τεκμήρια των οποίων σώζονται είτε *in situ* είτε σε αντίγραφα στα Αρχαία Νομού Κέρκυρας. Πρόκειται, κατά χρονολογική σειρά, για: την Ύ. Θ. Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν, που ιδρύθηκε το 1286 και της οποίας γνωρίζουμε την κτητορική επιγραφή από πολύ μεταγενέστερο νοταρικό αντίγραφο· τὸν Ὑψηλὸ Παντοκράτορα στην κορυφή τοῦ ὁμώνυμου ὄρους, που ιδρύθηκε το 1347 και τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀπὸ ἀντίγραφο τὴν πρώτη κτητορική ἐπιγραφή καὶ μιὰ δεύτερη τοῦ 1614 ἔπειτα πιθανὸν ἀπὸ τὴν ἀνακρίνισή του· τὸν Προφήτη Ἡλία στὸ χωριὸ Κουναβάδες που ιδρύθηκε το 1398, τοῦ ὁποίου ἡ κτητορική ἐπιγραφή σώζεται ἐπίσης σὲ ἀντίγραφο· τὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ χωριὸ Σκριπερό, που ιδρύθηκε το 1416, ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ὁποίου σώζεται ἕως σήμερα. Καὶ οἱ τέσσερις ναοὶ ἔχουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνον γιατί σχετίζονται μετὰ τὶς παλαιότερες γνωστὲς μαρτυρίες συλλογικῶν χορηγιῶν στὸν ἰόνιο χῶρο, ἀλλὰ καὶ διότι καὶ τῶν τεσσάρων γνωρίζουμε ἱκανοποιητικὰ τὴν ἱστορική διαδρομή, μποροῦν ἐπομένως νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὴ διευκρίνιση τῆς ἐμφάνισης τοῦ θεσμοῦ τῶν θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων στὸν λατινοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς σταδιακῆς μεταμόρφωσης τῆς ομάδας τῶν κητόρων ἐνὸς ναοῦ σὲ κτητορική ἀδελφότητα.

Οἱ τέσσερις ἀπὸ τὶς πέντε δημοσιευόμενες ἐδῶ ἐπιγραφὲς προέρχονται ἀπὸ ἀντίγραφα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν σὲ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα, κατ' ἐντολὴ προφανῶς τῶν κητόρων, γιὰ λόγους πού, παρότι δὲν εἶναι παντοῦ εὐκρινεῖς, σχετίζονταν μετὰ τὴ χρήση τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων πιστοποίησης τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων τῶν ἀναγραφομένων προσώπων καὶ τῶν ἀπογόνων τους στοὺς ναοὺς, θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ ἐκτενέστερος λόγος παρακάτω. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ γεννᾷ εὐλόγα τὴν ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῆς μεταγραφῆς καὶ τὸν βαθμὸ παρέμβασης τῶν ἀντιγραφέων, οἱ ὁποῖοι, συνήθως, ἦταν νοτάριοι. Ἡ ρητὴ ὅμως δήλωση τῶν νοταρίων ὅτι μεταγράφουν πιστά, λέξι πρὸς λέξι, εἴτε τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο εἴτε τὴν ἴδια τὴν ἐπιγραφὴ, ἡ δηλούμενη παρουσία μαρτύρων κατὰ τὴ διαδικασία τῆς μεταγραφῆς, καὶ ἡ διαπίστωση κενῶν σημείων (γραμμμάτων ἢ λέξεων),

όπου αδυνατούσαν να διαβάσουν, ή ακόμη ή προσφυγή στη σχεδίαση των γραμμάτων, όταν αμφέβαλαν, αποτελούν στοιχεῖα πὸν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε πὸς οἱ ἀντιγραφεῖς μετέφεραν τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν πιστὰ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους.

Στις τρεῖς περιπτώσεις, πὸν παρουσιάζονται ἐδῶ, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «κώδικας» μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται τόσο γιὰ τὸ ἔγγραφο πὸν προσκομιζόταν στὸν νοτάριο γιὰ νὰ ἀντιγραφεῖ ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἐπιτοίχιες ἐπιγραφές τὶς ὁποῖες αὐτοὺς καλοῦνταν νὰ μεταγράψει. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος καὶ στὴν περίπτωση τῆς μεταγραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ Ἁγίου Προκοπίου Ψωραρῶν, τόσο στὴν ἐντολὴ τοῦ βαίλου ὅσο καὶ στὴν πράξη πὸν συνέταξε ὁ νοτάριος, ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικότερα παρακάτω⁹.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

α. Ὁ «κώδικας» τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν¹⁰

Στις 5 Νοεμβρίου 1788 ἐφανίστηκε στὸν νοτάριο Ἰωάννη Κοπαῖο ὁ ἱερομόναχος Ἰωακεῖμ Μαρτίνος, καθηγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν, ὁ ὁποῖος τοῦ παρέδωσε ἓνα *χαρτὶ παλαιότατον ἐπιγραφόμενον Κώδιξ*, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν νοτάριο, εἶχε γραφεῖ ἀπὸ πρόσωπο ἀνώνυμο στὶς 6 Μαΐου 1286 καὶ περιεῖχε τὴν «ἀρχαία» οἰκοδομὴ τῆς ἐκκλησίας μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων, τὸ καθένα γραμμένο μὲ τάξη καὶ χωριστὰ κατὰ χωριό. Ὁ ἱερομόναχος ζήτησε νὰ καταγραφεῖ ὁ «κώδικας» στὸ κατάστιχο τοῦ νοταρίου καὶ νὰ τοῦ δοθεῖ στὴ συνέχεια

9. Τὴ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ἐπίσης ὁ ὅρος «codice» στὴν ἰταλικὴ μετάφραση τῆς «Μεταγράψεως» τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, ἐνὸς κειμένου πὸν συντέθηκε ὡς ἱστορικὸ τεκμήριο κατὰ τὰ χρόνια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν περιοχὴ (τέλος τοῦ 17ου αἰώνα), καὶ περιέχει τὴ μεταγραφὴ ἐπιγραφῶν ἀπὸ ταῖς κολόναῖς τῆς ἐκκλησίας καὶ ἄλλα σημειώματα. Τὸ κείμενο τῆς «Μεταγράψεως» στὸ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Ὑνα χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (Χφ. 1 Μονῆς Βαρνάκοβας), *Κληρονομία* 11 (1979), 374-377.

10. Τὸ ἔγγραφο δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ παλαιότερη μελέτῃ μου, πὸν ἀφοροῦσε τοὺς ναοὺς τοῦ 15ου αἰώνα στὴν Κέρκυρα [ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ὁρθόδοξοι ναοὶ τῆς Κέρκυρας τὸν 15ο αἰ., *Βυζαντικὰ* 19 (1999), 306-307] καὶ ἀναδημοσιεύτηκε σὲ σχετικὴ μὲ τὸν ναὸ μονογραφία, ὅπου καὶ παρουσιάστηκε ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενό του (ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἡ Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν Κέρκυρας. Ψηφίδες ἀπὸ τὴ μακραίωνη ἱστορία τῆς Κέρκυρας* 2011, 15-18 καὶ 107-109). Ἐδῶ ἀναδημοσιεύεται μόνον τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς.

ἀντίγραφο, παραμένοντας τὸ πρωτότυπο *ἰνφιλτζάδο* (συνημμένο) στὸ κατάστιχο τοῦ νοταρίου γιὰ τὴν παντοτινὴ του διατήρηση. Ὁ νοτάριος συνέταξε, παρουσίᾳ δύο μαρτύρων, τὴ σχετικὴ πράξη τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἱερομονάχου καὶ τῆς παράδοσης τοῦ «κώδικα» καὶ ἀντέγραψε στὸ κατάστιχό του τὸ περιεχόμενό του ὡς ἀκολούθως:

Οἰκοδομήθη καὶ ἱστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος Ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Ὁδηγητρίας διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῶν εὐλαβεστάτων ἱερέων καὶ τιμίων ἀνδρῶν τῶν κάτωθεν γεγραμμένων ἐπὶ ἔτους Ἀσπς' Μαγίου ς'. Ἐγράφη δὲ ὁ κώδιξ οὗτος. Εἰσὶν δὲ τὰ χέρια αὐτῶν.

χωρίον τῶν Ἀγραφῶν. Ἰωάννης ὁ Κορακιανίτης, Βασίλειος ὁ Προβατᾶς, Ἰωάννης ὁ Βατῖνιώτης, Νικόλαος ὁ Κόρεντος, Ἰωάννης ὁ Μαχειριώτης, Νικόλαος ὁ Μαχειριώτης, Θεόδωρος ὁ Μασούτης, Νικόλαος ὁ Μαχειριώτης, Ἀντώνιος ὁ Περίθεις, Γεώργιος ὁ Κυριακάτος, Ἰωάννης ὁ Κοστάρης, Ἰωάννης ὁ Μόρφης, Νικόλαος ὁ Κοσκινᾶς.

χωρίον Ἀντιπερνῶν. παπᾶ Ἰωάννης ὁ Παντέχης, Κρήνη ἡ Χειμαροῦ, Δημήτριος ὁ Μαρτίνος, Θεόδωρος Ἀμπελικός, Θεόδωρος ὁ Χλωρόπουλος, Νικόλαος ὁ Λαῖνᾶς, Γεώργιος Σαλιβαράς, Ἰωάννης τοῦ Λάμπρου, Ἰωάννης Μαρτίνος.

χωρίον τῶν Καρουσάδων. παπᾶ Κυριάκης ὁ Κατωμέρης, παπᾶ Νικόλαος Ἀνυφαντῆς, Γεώργιος ὁ Τζουκαλλᾶς, Κώστας ὁ Τζουκαλλᾶς, Γεώργιος ὁ Περιβολάρης, Βρετὸς ὁ Μελαχρινός, Θεόδωρος ὁ Δουκιανός, Γεώργιος ὁ Δουκιανός, Γεώργιος ὁ Τώρκος, Νικόλαος τοῦ Ἰακωβο-Μάνου, Δημήτριος ὁ Καλωτᾶς, Χρυσῇ τοῦ Κολωτᾶ, Θεόδωρος ὁ Τξαγγάρης, Ποθητὴ ἡ γυναῖκα τοῦ Μακέδου, Δημήτριος ὁ Κωθωνιάτης, παπᾶ Μάνου Κλαδαμινός.

χωρίον Καβαλλούρι. Μιχαὴλ ὁ Βαρυβάτης, Περῶτας τοῦ Νικηφόρου, Ἀντώνιος Στάνος, Μιχαὴλ Θιχάλης, Μιχαὴλ Σέμικος, Νικόλαος Σέμικος, Γεώργιος ὁ Λυριώτης, Καλὴ ἡ Γραμματίκαινα, Καλὴ ἡ Λαγούλου.

χωρίον Λευκορακίου. Νικόλαος ὁ Πρεβέκης, Σταματοῦ ἡ Κοτρώναινα.

χωρίον τῆς ἀγίας Παρασκευῆς. Νικόλαος ὁ Ζωρέλλος, Κώστας ὁ Ριμωτᾶς, Θεοδώρα ἡ Λούραινα, Μαρία τοῦ Νικηφόρου, Μιχαὴλ ὁ Σάβας.

χωρίον τῶν Νηφῶν. Νικόλαος ὁ Νηφιάτης, Δημήτριος ὁ Νηφιάτης, Ἰωάννης ὁ Κυριακόπουλος, Θεοδώρα ἡ Βολάχαινα.

χωρίον Κληματιᾶς. Δημήτριος ὁ Καβαλλαρόπουλος, Ἀντώνιος ὁ

Μερκούρης, Γεώργιος ὁ Μερκούρης, Ἰωάννης ὁ Μερκούρης, Ἰωάννης ὁ Φωτινός, Ἰωάννης ὁ Μικρόπουλος, Ἀναστασία τοῦ Σώκαλη.

χωρίον Κυπριανάδων. Σταματοῦ παπᾶ Ρογιάτη, Ἰωάννης Χειμαριάς, Μιχαὴλ ὁ Αὐλωνίτης, Ἀναστασία τοῦ Μιχαλόπουλου.

χωρίον τῶν ἁγίων Δούλων. Μαρία τοῦ Φράγκου, Θεόδωρος ὁ Λάζαρης, Ἰωάννα τοῦ Γουναρόπουλου, Εὐρετὸς ὁ Γουναρόπουλος, Γεώργιος ὁ Μουργανάρης, ἡ Καλὴ τοῦ Καλοπροσκύνη, Νικόλαος ὁ Κοσκινᾶς.

Ἐξ ἐπιτροπῆς¹¹ τῶν ὑψηλοτάτων ἀφεντάδων Μπαΐλου καὶ Καπιτανίου καὶ προβεδεδόρου κ. Ἀντωνίου Διέδου ἐπὶ ἔτους α[....]π' Μαγίου ιγ'.

Τὸ «παλαιότατον χαρτὶ» ποὺ παραδόθηκε στὸν νοτάριο δὲν βρέθηκε ἀνάμεσα στὶς ἄλλες ἰδιωτικὲς πράξεις ποὺ βρίσκονται συρραμμένες στὸ τέλος τοῦ καταστίχου. Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ δυνατότητα διαπίστωσης τῆς παλαιότητας τοῦ «χαρτίου» καὶ ἐλέγχου τῆς ἀκρίβειας τῆς ἀντιγραφῆς, μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ ἴδιου τοῦ τεκμηρίου. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ «χαρτὶ» ποὺ παραδόθηκε πρὸς ἀντιγραφή καὶ φύλαξη δὲν εἶχε γραφεῖ τὸ 1286, ὅπως σημείωσε ὁ νοτάριος, ἀλλὰ πολλὰ χρόνια ἀργότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ σημείωση στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου. Στὸ νοταρικὸ κατάστιχο καὶ στὸ ἀντίγραφο τῆς πράξης ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν ἴδιο νοτάριο καὶ ὑπάρχει στὸν φάκελο τοῦ ναοῦ, στὴν ἀρχεακὴ σειρὰ «Ἐγγραφα Ἐκκλησιῶν» τοῦ Ἀρχείου τῆς Κέρκυρας, στὴ θέση τῆς χρονολογίας τοῦ παραπάνω σημειώματος ὑπάρχει τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο γράμμα μὲ τέσσερις ἐνδιάμεσες στιγμές, ἔνδειξη εἴτε ἀδυναμίας τοῦ νοταρίου νὰ διαβάσει τὰ ἄλλα γράμματα εἴτε χάσματος στὸ «χαρτὶ» ποὺ τοῦ προσκόμισε ὁ ἡγούμενος. Ἡ συμπλήρωση τοῦ κενοῦ, καὶ ἐπομένως ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς σύνταξης τοῦ προσκομισθέντος ἐγγράφου, εἶναι πρακτικὰ ἀδύνατη, ἀφοῦ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ταύτιση τοῦ ἀναφερόμενου προβλεπτῆ-καπιτάνου Ἀντωνίου Διέδου. Στοὺς καταλόγους τῶν Βενετῶν ἀξιωματούχων ποὺ ὑπηρετήσαν στὴν Κέρκυρα ἀπαντᾷ ὁ γενικὸς προβλεπτὴς Marcantonio

11. Ἡ ἔκφραση, ἀντὶ τοῦ δοκιμότερου «διὰ προτροπῆς». Πρβλ. Α. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Νικολάου Σπαρμιώτη, νομικοῦ Κορυφῶν, «Ἐγγραφον ἐλευθερίας» (1391), *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας* 2 (1986), 185.

Diedo τὸ διάστημα 1728-1731¹², τοῦ ὁποῖου τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς θητείας καὶ τὸ ἀξίωμα δὲν συμπίπτουν μὲ τὰ δεδομένα τοῦ ἐγγράφου, καὶ ὁ προβλεπτής Antonio Diedo, ὁ ὁποῖος τὸ 1434 ἐκλέχθηκε μὲ θητεία ἐνὸς ἔτους καὶ παρέμεινε στὴν Κέρκυρα ἕως τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1436¹³. Ἡ ταύτιση τοῦ προβλεπτῆ τοῦ ἐγγράφου μας μὲ τὸν τελευταῖο συνάδει μὲ τὴ δηλούμενη παλαιότητα τοῦ προσκομισθέντος ἐγγράφου, ἡ θητεία του ὅμως δὲν συμπίπτει μὲ τὸν χρόνο ποὺ ὑποδεικνύει ἡ σημείωση, ἐκτὸς καὶ ἂν θεωρηθεῖ ὅτι ὁ νοτάριος μετέγραψε λανθασμένα τὴν οὕτως ἢ ἄλλως λειψὴ χρονολογία.

Ὁ «κώδικας», ὅπως ἀντιγράφηκε στὸ νοταρικὸ κατάστιχο, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἄλλωστε ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ τὴ διάταξη τοῦ περιεχομένου εἶναι ἀνάλογη πρὸς ἐκείνη τοῦ Προφήτη Ἡλίας Κουναβάδων ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ ὁποία ἐπίσης χαρακτηρίζεται ὡς «κώδικας». Ἡ χρῆση τοῦ ὅρου μὲ τὸ περιεχόμενο αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα ἀνάλογα ἐγγράφα, ἀλλὰ καὶ σὲ πολιτειακὲς ἐντολὲς ἀντιγραφῆς τῶν κτητορικῶν καὶ ἄλλων ἐπιγραφῶν, ποὺ θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ἡ φράση: *Ἐγράφη δὲ ὁ κώδιξ οὗτος. Εἰσὶν δὲ τὰ χέρια αὐτῶν*, προφανῶς ἀνήκει στὸ ἀντιγραφόμενο ἐγγράφο καὶ δὲν ἔχει προστεθεῖ ἀπὸ τὸν νοτάριο, διαφορετικὰ ἢ δήλωση *εἰσὶν δὲ τὰ χέρια αὐτῶν* θὰ σήμαινε ὅτι ὁ νοτάριος τοῦ 1788 εἶχε μπροστά του ἐγγράφο μὲ πρωτότυπες ὑπογραφές, περίπτωση ποὺ ἀποκλείεται, ἀφοῦ ὅπως εἶδαμε τὸ ἐγγράφο ποὺ τοῦ παραδόθηκε καταρτίστηκε μὲ ἐντολὴ τῶν τοπικῶν βενετικῶν ἀρχῶν, πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀναφερόμενη χρονολογία οἰκοδόμησης τοῦ ναοῦ. Ἡ φράση, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ γραφέα τοῦ πρώτου ἀντιγράφου τῆς πρωτότυπης ἐπιγραφῆς, καθὼς δὲν ὑπάρχουν παραδείγματα τέτοιας διατύπωσης σὲ σωζόμενες ἐπιγραφές.

Προβληματισμὸ γεννᾷ ἡ χρονολόγηση ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως καὶ ὄχι ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὸν ἀποκλειστικὸ τρόπο χρονολόγησης τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν δημόσιων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἰδιωτικῶν ἐγγράφων

12. Α. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (Θεσμοί)*, Κέρκυρα 1989, 122.

13. Γ' αὐτὸν βλ. ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ἡ Κέρκυρα καὶ τὰ ἡπειρωτικὰ παράλια στὰ τέλη τοῦ Μεσαίωνα (1386-1462)*, Θεσσαλονίκη 2009, 266. F. Rossi, Diedo, Antonio, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 39, Roma 1991, 761-764.

τοῦ ὀρθόδοξου χώρου. Ἡ χρονολόγηση ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ εἶναι στοιχεῖο ποὺ φανερώνει λατινικὴ ἐπίδραση¹⁴ καὶ θὰ πρέπει νὰ σχετιστεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τάση ποὺ παρατηρεῖται στὴν Κάτω Ἰταλία, καθὼς καὶ μὲ τὸ τηρούμενο ἀπὸ τὴν ἀνδηγαυικὴ διοίκηση χρονολογικὸ σύστημα, ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ὁποίας βρισκόταν ἡ Κέρκυρα ἤδη ἀπὸ τὸ 1267. Ἡ χρονολόγηση ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀπαντᾷ στὰ ἐλληνικὰ ἔγγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας, μὲ αὐξανόμενη συχνότητα, ἀπὸ τὸ 1239 παράλληλα μὲ τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου¹⁵. Τὸ ἴδιο χρονολογικὸ σύστημα διαπιστώνεται καὶ στὰ λατινικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα τῆς ἀνδηγαυικῆς καγκελαρίας ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς¹⁶.

Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὁδηγήτριας ἐπιλέγει νὰ χρονολογήσει τὸ μνημεῖο *κατὰ τὸν τῶν λατίνων δρόμον*¹⁷, ἐπιλογὴ ποὺ γιὰ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα, μὲ βάση τουλάχιστον τὰ γνωστὰ στοιχεῖα, εἶναι μοναδικὴ γιὰ τὸν κερκυραϊκὸ χῶρο, ὅπου οἱ νεότερες ἐπιγραφές τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα καὶ τοῦ Προφήτη Ἠλίας ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀκολουθοῦν τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολόγηση τῶν μνημείων. Ἀνάλογη ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περιόδου δὲν παρατηρεῖται οὔτε στὴν Κρήτη, ἡ ὁποία γνώρισε τὴ βενετικὴ κυριαρχία ἀρκετὲς δεκαετίες νωρίτερα, ὅπου ἀπὸ τὸν μεγάλου ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν ἐλληνικῶν ἐπιγραφῶν καμιά δὲν χρονολογεῖται μὲ τὸν τρόπο τῆς Ὁδηγήτριας¹⁸. Ἡ ἐπιλογὴ ξενίζει, ἀφοῦ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ἀνδηγαυικῆς κυριαρχίας στὸ νησὶ ἦταν μικρὸ καὶ ἐπομένως θὰ ἀνέμενε κανεὶς μεγαλύτερη προσκόλληση στὴ βυζαντινὴ παράδοση τοῦ τόπου. Προφανῶς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς δείκτης ταχείας προσαρμογῆς τοῦ

14. Πρβλ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ὑγγραφο ἐλευθερίας, 180.

15. Βλ. FR. TRINCHERA, *Syllabus graecarum membranarum*, Neapoli 1865, 404 (ἔγγρ. 291 τοῦ 1239), 408 (ἔγγρ. 293 τοῦ 1243), 424 (ἔγγρ. 299 τοῦ 1257), 425 (ἔγγρ. 300 τοῦ 1265), 430 (ἔγγρ. 302 τοῦ 1266), 432 (ἔγγρ. 303 τοῦ 1266), 438 (ἔγγρ. 306 τοῦ 1267), 478 (ἔγγρ. 324 τοῦ 1271), 486 (ἔγγρ. 327 τοῦ 1273), 488 (ἔγγρ. 328 τοῦ 1277), 499 (ἔγγρ. 333 τοῦ 1291).

16. Βλ. *I registri della Cancelleria Angioina*, ricostruiti da RICCARDO FILANGIERI con la collaborazione degli Archivisti napoletani, τ. I-L, Napoli, presso l'Accademia, 1950-2010.

17. Ἡ ἔκφραση στὴ συνθήκη μεταξὺ Ἰωάννη Παλαιολόγου καὶ Βενετῶν τοῦ ἔτους 1447 (MM, τ. 3, Vindobonae 1865, 224).

18. Στὴν Κρήτη, ἡ χρονολόγηση ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀπαντᾷ σὲ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΗΣ, Χριστιανικὰ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης, *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 60, 114.

ντόπιου πληθυσμοῦ, ἀφοῦ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἀποτελοῦσε ἐπιλογὴ τῶν κτητόρων ἢ τοῦ ζωγράφου ποὺ ἔγραψε τὴν ἐπιγραφή. Ἡ ἐπισήμανσή της ὅμως ἀποτελεῖ πρῶμο τεκμήριο τῆς σταδιακῆς διαφοροποίησης τῆς λατινοκρατούμενης Κέρκυρας ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ τῆς παράδοση ὡς πρὸς τὸν τρόπο χρονολόγησης. Στὰ παλαιότερα σωζόμενα κερκυραϊκὰ ἑλληνικὰ ἔγγραφα, τὶς δύο πράξεις τοῦ νομικοῦ Δημητρίου Μαλάκη τοῦ 1371 καὶ τοῦ 1374, δὲν ἀκολουθεῖται ἐνιαῖο χρονολογικὸ σύστημα. Ἡ πρώτη, ποὺ περιέχει τὴ συμφωνία μεταξὺ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Καστελίνου Ρωμανόπουλου καὶ τοῦ ἱερομονάχου Μεθοδίου σχετικὰ μὲ τὸ μοναστήρι τοῦ Παντοκράτορα στὸ Ἀσκηταριό, χρονολογεῖται ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ, ἐνῶ ἡ δεύτερη, ποὺ ἀφορᾷ τὴ συμφωνία μεταξὺ τοῦ Γουλιέλμου δε Ἀλταβίλλα καὶ τοῦ Θεόδωρου Καβάσιλα, χρονολογεῖται ἀπὸ κτίσεως κόσμου¹⁹. Ἀπὸ τὸ τέλος ὅμως τοῦ 14ου αἰῶνα θὰ ὀριστικοποιηθεῖ ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως χρονολογίας τόσο τῶν ἑλληνικῶν ὅσο καὶ τῶν λατινικῶν δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν ἔγγραφων καθὼς καὶ τῶν ἐπιτοίχιων ἐπιγραφῶν²⁰.

Ὁ κατάλογος τῶν πρώτων κτητόρων τοῦ ναοῦ περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα 76 ἱερέων καὶ τιμίων ἀνδρῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, βέβαια, τὰ 15 ἀφοροῦν γυναῖκες, προερχόμενα ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα δέκα γειτονικὰ χωριά: Ἀγραφοί, Ἀντιπερνοί, Καρουνσάδες, Καβαλούρι, Λευκοράκι, Ἀγία Παρασκευή, Νυμφές, Κληματιά, Κυπριανάδες, Ἅγιοι Δοῦλοι. Ἡ σύνθεση τῆς κτητορικῆς ὁμάδας, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διασπορά της, θὰ παραμείνει σὲ γενικὲς γραμμὲς σταθερὴ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Στὰ νεότερα χρόνια παύουν νὰ ἐμφανίζονται τὰ χωριά Λευκοράκι καὶ Ἀγία Παρασκευή, τὰ ὁποῖα καταστράφηκαν ἢ συγχωνεύτηκαν μὲ τὰ πλησιόχωρά τους, καὶ τὸ χωριὸ Κληματιά. Τὸν 18ο αἰῶνα θὰ περιοριστεῖ στὰ χωριά Ἀγραφοί, Ἀντιπερνοί, Καρουνσάδες, Κυπριανάδες, Ἅγιοι Δοῦλοι, ἀποτελέσμα πιθανὸν τῆς ἔκλειψης τῶν κτητορικῶν οἰκογενειῶν στὰ ἄλλα χωριά, γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ἐκ νέου τὸν 19ο αἰῶνα μὲ τὴν προσθήκη τῶν χωριῶν Νυμφές καὶ Κληματιά²¹.

19. Βλ. ἀντίστοιχα, ΜΜ, τ. 5, 67-68 καὶ τ. 3, 245-248.

20. Βλ. Α. MUSTOXIDIS, *Delle cose corciresi*, τ. 1, Corfù 1848, LX, πράξη τῆς 28ης Μαΐου 1386. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἑγγραφὸν ἐλευθερίας, 182 ἔγγραφο τοῦ 1391. ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία κερκυραϊκὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1398-1458, *Ἐφα καὶ Ἑσπέρια* 1 (1993), 18-25.

21. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 29-30.

β. Τὸ ἐπὶ περγαμινῆς «ἔγγραφο» τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα

Ἡ περγαμινὴ βρέθηκε στὸ χωριὸ Περίθεια τὸ ἔτος 1874 καὶ μὲ μέρμινα τοῦ Ἰωάννη Ρωμανοῦ ἔγινε κτῆμα τῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ διαχειριζόταν τότε τὴν Ἐγχώρια Περιουσία, ἀφοῦ καταβλήθηκε στὸν κάτοχό της τὸ αἰτούμενο τίμημα, μὲ τὴ συναρωγὴ τοῦ Δήμου Κερκυραίων, ὀρισμένων μελῶν τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Ταμείου τῆς Ἐγχώριας Περιουσίας ὅπου καὶ φυλάχθηκε ἕως τὸ 1954 τουλάχιστον²². Στὴ συνέχεια παραδόθηκε, μαζὶ προφανῶς μὲ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐγχωρίου Διαχειρίσεως, στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Κέρκυρας, ὅπου καὶ φυλάσσεται σήμερ²³.

Πρόκειται γιὰ περγαμινὴ διαστάσεων: μῆκος 420 χιλ. (μέγιστο) - 335 χιλ. (ἐλάχιστο), πλάτος 410 χιλ. (μέγιστο) - 400 χιλ. (ἐλάχιστο). Γραμμὴν ἐπιφάνεια, 360 (πλάτος) × 265 (ὕψος). Φέρει τέσσερα διπλώματα ὀριζόντια καὶ ἓνα κάθετα στὸ κείμενο. Τὸ κάτω μέρος της εἶναι κομμένο κατὰ τὰ τρία τέταρτα, πιθανὸν μὲ ψαλίδι.

Γραφὴ κεφαλαιογράμματη, μὲ τόνους καὶ πνεύματα, τὶς συνήθειες συντομογραφίης τῶν καταλήξεων καὶ τὸ -I- μὲ διαλυτικά. Ἀνθοειδὴς διακόσμηση τοῦ ἀρχικοῦ γραμματος Ε. Ἀντίστοιχη ἀνθοειδὴς διακόσμηση τοῦ Ε καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας παραγράφου, ἃν καὶ μικρότερη σὲ μέγεθος. Μελάνι καστανό. Ὑπάρχουν μικρὲς φθορὲς μεταξὺ τῆς 5ης καὶ 6ης γραμμῆς, στὸ τέλος τῆς 7ης γραμμῆς καὶ στὴ γραμμὴ 22. Φθαρμένα γράμματα στὶς γραμμὲς 19 καὶ 22. Κάτω ἀριστερά, ἀχνοφαίνεται μὲ μαῦρο μελάνι ὁ ἀριθμὸς «73». Στὸ πίσω μέρος, ἡ ἀριθμητικὴ πράξις 7343-6855=488. Πιθανὸν ὁ κάτοχος τῆς περγαμινῆς ὑπολόγισε τὰ χρόνια ποὺ τὸν χώριζαν ἀπὸ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ναοῦ ἀφαιρώντας τὸ ἔτος ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ τρέχον τότε ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος. Ἄν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεσις, ἡ ἀριθμητικὴ πράξις ἔγινε τὸ ἔτος 1835.

Σύμφωνα μὲ τὸν Σπ. Θεοτόκη, πρόκειται γιὰ «ἔγγραφο» τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1347, εἶναι δηλαδὴ σύγχρονο τοῦ καταγραφόμενου γεγονότος, καὶ γράφτηκε ἀπὸ ἀμαθῆ ἱερέα χωρικὸ σὲ

22. Σπ. Θεοτόκης, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος τῆς πανιονίου ἀναδρομικῆς ἐκθέσεως*, ἐν Κερκύρᾳ 1914, 106 σμμ. 1. Ιω. Μπουνίας, *Κερκυραϊκά. Ἱστορία-Λαογραφία*, τ. Α', Ἀθῆναι 1954, 166. Ἀντίγραφο τοῦ ἐγγράφου κατεῖχε περὶ τὸ 1890 ὁ Ἰω. Ρωμανός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλαβε τὶς σχετικὰς πληροφορίες ὁ Εὐστ. Μεταλληνός (*Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορος καὶ τῆς Κασσιώπης*, *Φυλλάδιον Α*, Ἐν Κερκύρᾳ 1890, 5).

23. Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας (στὸ ἐξῆς: Α.Ν.Κ.), Ἐνετοκρατία, φάκ. 109, περγαμινή.

γλώσσα παραφθαρμένη ἐκκλησιαστική²⁴. Στὴ βιβλιογραφία ἐπίσης, ὅπου τὸ περιεχόμενό της ἀξιολογεῖται ποικιλότροπα τόσο ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τοῦ μνημείου ὅσο καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐστίασαν στὴν ὁργάνωση τῆς κερκυραϊκῆς ὑπαίθρου, εἴτε δὲν ἀναφέρεται καθόλου²⁵ εἴτε ἀναφέρεται μὲ τὸν γενικὸ ὄρο «ἔγγραφο»²⁶, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ἀκριβέστερα ἡ φύση του.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ χρῆση τῆς κεφαλαιογράμματης γραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ δομὴ τοῦ κειμένου ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἔγγραφο, ἀλλὰ γιὰ πιστὸ ἀντίγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ²⁷, τὴν ὁποία ὁ ἄγνωστος ἀντιγραφέας θεώρησε καλὸ νὰ μεταφέρει στὴν περγαμινή, ὅχι μόνον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ μορφή της. Ἄλλωστε σὲ αὐτὴν ἀναγνωρίζονται τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ προσδιορίζουν μιὰ κτητορικὴ ἐπιγραφή: α) τὴ δήλωση τοῦ ἔτους ἰδρύσεως, β) τὴν ἀναγνώριση τοῦ κόπου, τοῦ μόχθου καὶ τῶν ἐξόδων τῶν δωρητῶν-κτητόρων καὶ γ) τὴν ἀναγραφή τῶν κτητόρων εἴτε ὀνομαστικὰ εἴτε συλλογικὰ, ὅπως ἀκριβῶς ἔγινε ἐδῶ.

Ἡ ἐπιγραφή, σύμφωνα μὲ νεότερη κτητορικὴ ἐπιγραφή, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὴν ἐπόμενη ἐνότητα, γνωστὴ καὶ αὐτὴ χάρη στὸ σωζόμενο ἀντίγραφό της, βρισκόταν μέσα στὸ ἱερὸ βῆμα. Δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ χρόνος κατάρτισης τοῦ ἀντιγράφου. Ἡ ἐπιλογή τοῦ ἀντιγραφέα νὰ

24. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος*, 106. Πρβλ. καὶ ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 166, 167.

25. Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν τῆς ὑπαίθρου Κέρκυρας, *Ζ' Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. Β', Ἀθήνα 2004, 525.

26. ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 166. Ν. ΚΑΡΑΠΛΑΚΗΣ, Ἀπὸ τίς ἀδελφότητες καλλιεργητῶν στὸ “χωρίον”, *Ζ' Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά*, τ. Β', Ἀθήνα 2004, 424, ὅπου χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «πρωτότυπο ἔγγραφο».

27. Κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο ἀπαντοῦν τόσο μικρογράμματες ὅσο καὶ μεγαλογράμματες ἐπιγραφές. Βλ. ἐνδεικτικὰ τίς σύγχρονες περίπου ἐπιγραφές τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου στὸν Πολεμίτα Μάνης (1278) καὶ τῆς Χρυσαφίτισσας (1290), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη εἶναι μικρογράμματη καὶ ἡ δεύτερη κεφαλαιογράμματη· Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δύο ἐπιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσαφίτισσας (1290), *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 6 (1982), 46-49, 56 ἀντίστοιχα [ἀνατύπωση: Ο ἸΔΙΟΣ, *Μάνη καὶ Λακωνία*, τ. Α'. *Μάνη-Μελέται*, ἐπιμ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἀθήνα 2009, 301-304, 311]. Γιὰ τὸ θέμα βλ. εἰδικότερα, Φ. ΚΑΡΑΠΙΑΝΝΗ, Παρατηρήσεις στὴ χρῆση τῆς μικρογράμματης γραφῆς στὶς βυζαντινὲς ἐπιγραφές (10ος-14ος αἰ.), *Πρακτικά τοῦ 5^{ου} Διεθνoῦς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003)*, ἐπιστ. ἐπιμ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ – Ν. ΤΣΙΡΩΝΗ, τ. Α', Ἀθήνα 2008, 681-688.

διατηρήσει τὸν κεφαλαιογράμματο χαρακτήρα τῆς ἐπιτοίχιας ἐπιγραφῆς δυσχεραίνει τὴ χρονολόγησιν τοῦ περγαμηνοῦ ἀντιγράφου. Ἄγνωστος ἐπίσης εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀντιγράφηκε, ἂν καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε, λαμβάνοντας ὑπόψιν ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα, ὅτι ἀφοροῦσε εἴτε τὴ διεκδίκηση εἴτε τὴν πιστοποίηση κτητορικῶν δικαιωμάτων στὸν ναό.

Τὸ κείμενο τῆς περγαμηνῆς ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1906 ἀπὸ τὸν Νικόλαο Γερακάρη²⁸. Ἀκολούθησε νέα ἔκδοσή του τὸ 1914 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Θεοτόκη²⁹ καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἀναδημοσίευσή του ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Μπουνιά³⁰ καὶ τὸν Εὐάγγελο Μανῆ³¹. Ἐδῶ δημοσιεύεται σὲ πιστὴ μεταγραφή:

¹ ΕΠΙ ἙΤΟΥΣ ΣΩΝΕ ΕΚΤ΄ΙΣΗ Ὁ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΫ ΤΟῦ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΕἶΣΟ ὩΡΟΣ ΤΟῦ ΗΤΙΡΟῦ /

² ΔΙἌ ΧΗΝΔΡΟΜΗΫ, ΚΟΠΟΥ ΜΟΧΘΟΥ ΤὸΝ ΧΡΗΣΩΝΗΜΟΥ ΛΑΟῦ. ΕἶΤΟΥΝ ἘΝ α^{ης} ἈΡΧΗΘΗ Ὡ ΛΟΓΟΣ ΤΟῦ ἙΡΤΟΥ /

³ ΤΗΣ ΕἶΚΟΔΟΜΗΣ ΤΗΣ Α΄ΥΤΗΫ ΕΚΛΗΣΫΑΣ ἈΠΟ ΤΟ ΧΟΡΙ(ΩΝ) ΤΗΫ ὈΜΑΛΗΫ Κ(ΑΙ) ΕἶΠΤΣΚΕΫΗΣ Κ(ΑΙ) ΣΤΟΥΡΑΔΩΝ ΠΕ /

⁴ ΡΗΘΗΑ ΧΗΝΕΙΕΣ ΣΡΗΝΫΗΛ(ΑΣ) ΛΑΫΚΗΣ ΣΠΑΡΤΫΗΛ(ΑΣ) ΜΫΧΑΛΑΚΑΔΕΣ ΘΕΩΔΫΔΩΝ ΣΩΚΡΑΚΟΙ ΖΗΓΟΫΝ /

⁵ ΡΟΔΫΙΝΕΣ ΚΛΗΜΑΤΫΙΑ ΒΑΛΑΝΫΩ ΠΕΡΑΤΫΚΑΔΟΝ ΚΗΠΡΫΑΝΑΔΟΝ ἈΓΙΩΔΟΫΛΗ ΠΡΟΜΑ /

⁶ ΧΗΔΫΙ ΝΗΦΕΣ ΒΑΡΗΑ ΞΑΧΗΡΑΔΟΝ ΛΕΫΥΚΟΡΑΚΗ Α΄ΥΤΑ ὩΛΗ Εἶ ΕΫΣΕΒΗΫ ΧΡΗΣΗΑΝΗ ΕΠΫ /

⁷ ΜΫΤΑ ΚΑΛΗ[Σ] ΒΟΥΛΗΫ ΣΠΡΟΘΗΜΫΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΘΕΛΫΗΣΕΩΣ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΓΩΝΗΣΗΝ Κ(ΑΙ) ἙΚΤΫΙΣΑΝ Κ(ΑΙ) ἙΔ[ΟΚΑ]Ν /

⁸ ΕἶΣ ΠΑΣΑΝ Ἑ[Ε]ΟΔΩΝ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΝΑΟῦ ΤὸΣΟ ΕἶΣΤΟΡΫΙΑ Κ(ΑΙ) ΤὸΣΟ ΕἶΣΗΝ ΣΫΡΝΑ Κ(ΑΙ) ΜΕΤΑ ΤΑΥΤΑ ΕΫΗ /

⁹ ΧΟΔΟΤΗΣΑΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΝΕΣ ΧΡΫΙΣΤΗΑΝΗ ἈΠΟ ΤΟΝ ΕἶΡΗΜΈΝΟΝ ἙΚΤΗΤὸΡΟΝ ΤΟΥ Α΄ΥΤΟΥ ΝΑΟῦ ἈΛΟΣ ΧΟΡΑΦΗ /

28. Ν. ΓΕΡΑΚΑΡΗΣ, *Κερκυραϊκαὶ σελίδες*, ἐν *Κερκύρα* 1906, 53-55.

29. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Ἀναμνηστικὸν τεῦχος*, 106.

30. ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 166-167.

31. ΕΥ. ΜΑΝΗΣ, *Τὸ ἐν Κερκύρα Ὅρος τῆς Ἰστώνης καὶ ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἱερὰ μονὴ τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορος*, Ἀθήναι 1968, 42-44.

¹⁰ ἜΤΕΡΟΣ ἈΜΠΕΛΗ. ἌΛΟΣ ἘΛΕΑ ΤΗΣ ἌΛΟΣ ΒΟΕΪΔΙ. ἌΛΟΣ ΑΓΕΛΑΔΑ. ἜΤΕΡΟΣ ΣΦΑΚΤΑ Κ(ΑΙ) ἌΛΟΣ ΚΟΙΒΕΡ /

¹¹ Ὡ Θ(ΕΟ)C Κ(ΑΙ) Π(ΑΤ)ΗΡ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ἩΜΩΝ Εἶ Ι(ΗCΟ)Υ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ Ὅ ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΠΡΟΗΝ ἘΝΕCΕΩC ΕΠΙΪCΑΜΕΝΟC. Ὡ ἜΧΟΝ ἘΞΟΥCΪΑΝ ΠΑCΗC /

¹² CΑΡΚΟC ΝΑ ΜΝΗCΗ'Ν ΤΟ ΔΟΡΟ ΚΑΘΕΝΟ'C Κ(ΑΙ) ἘΚΑCΤΟC ΠΡΟC ΤΗΝ ΕἶΚΟΪΑΝ ΔΙΝΑΜΟΙ ὍC ΤΟΥ ἌΒΕΛ ΤΑ ΔΩΡΑ /

¹³ ΤΟΥ ΝΟΕ Τ(ΗΝ) ΘΗCΙΑΝ ΤΟΥ ἈΒΡΑἈΜ Τ(ΗΝ) ὩΔΟΚΑΡΠΟCΗΝ ΤΟΝ ΤΡΪΩΝ ΠΕΔΟΝ ΤΗΝ ΠΡΟCΕ'ΥΧΗΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΧΕΪΡ(ΑC) ΤΑ ΔΪΟ ΛΕΠΤΑ Κ(ΑΙ) /

¹⁴ ΝΑ ΓΗΝΕCΤΕΝ ΤΟΥ ΚΑΘΕΝΟC Κ(ΑΙ) ΕΚΑCΟΥ ΤΟΥ ΔΟΘΕΝ ἈΦΕCΗΝ ΤΟΝ ΑΜΑΡΤΙΟΝ Κ(ΑΙ) ΕἶCΕΒΗΜΕΡΙἈΝ ΤΟΥ ΠΡ(ΟC)[ΟΡΗΝΟΥ]³² Κ(ΑΙ) ΜΑΤΕ /

¹⁵ ΟΥ Β'ΥΟΥ Κ(ΑΙ) Εἶ ΑΛΟC ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥC ΕἶΡΗΜΕΝΟΥC ἘΨΗΧΟΔΟΤΗCΑΝ Τ(ΗΝ) Α'ΥΤ(ΗΝ) ἘΚΛΗCΪΑΝ ΑΝΤΟΙ ΤΗ ΕἶΠΗ Η ΔΗΝΑC'ΕΨΗ /

¹⁶ ΤΟΥ Α'ΥΤΟΥ Α'ΥΘΕΝΤ[ΟΥ] ΜΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡΟC Κ(ΑΙ) Τ(ΗΝ) ΚΑΤΑΡΑ Τ(ΟΝ) ἹΕΡΑΡΧΟ'Ν Κ(ΑΙ) ἹΕΡΟΜΟΝΑΧΟΝ ΔΟΥΛΕΥΤ(ΩΝ) ΤΗΣ Α'ΥΤΗΣ ἘΚΛΗCΪ(ΑC) /

¹⁷ ΤΑ ἹΡΗΜ'ΕΝΑ ΨΗΧΟΔΟΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΔΕΚΑCΟΥ Κ(ΑΙ) ΜΕΓΑΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΦΟΒΕΡΟΥ' ὈΝΟΜΑΤΟC ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟC ΝΑ /

¹⁸ ΜΗΝ ΑΠΟΚΕΡΔΙ'CΗ Εἶ Μἶ ΤΟΝ ΦΩΒΕΡΟ Κ(ΑΙ) ἈΩΡΑΤΟ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟC Χ(ΡΙCΤΟ)Υ Τ'Ο Π'ΥΡ Τ'Ο ΕΩΝΙ'Ω Τ'Ο ΕἶΤΗΜΑ CΜ'ΕΝΟΝ ΤΟΝ /

¹⁹ ΟΔ'ΟΝΤΟΝ Κ(ΑΙ) Τ[ΗΝ] ΑΓΙΑΝ Κ(ΑΙ) ΕἶΚΟΥΜΕΝΗΚΗΝ ΕἶΠΤΑ CΗΝ[Ο]ΔΟΝ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΤΟΝ Τ'ΟΝ Ε'ΥCΕΒΟΝ ἹΕΡΕ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΔΙ'Κ(ΑΙ)ΟΝ ΝἈ ΜΗ ΚΕΡΔ'ΙCΗ /

²⁰ Τ'Ο ΑΡΕΤ'Ο Εἶ ΑCΕΒΙΑ ΤΟ ΑΥΤΟ Η ΔΟΞΑ ἩCΟΥC Ε'ΩΝΑC ἈΜΗΝ./

²¹ ΕΓ'Ω ΜΟΝΑΧΟC Κ(ΑΙ) ἹΕΡΕ'ΥC Κ ἈΝΘΗΜΟC Ὡ ΠΕΡΙΘΗΟΤΗΣ ΕἶΠΔ'ΙΔΩ ΔΙΑ ΨΗΧΗΚ'Η ΜΟΥ C(ΩΤΗ)ΡΙΑ ἈΜΑ CΗ'Ν ΤΟ CΗΝΕΚΕCΙΟΝ/

²² Τ'Ο ἈΜΠΕΛΗ ὩΠ(ΕΡ) ἜΧΟ ΠΛΗCΗ'ΟΝ Τ'Ο ΑΜΠΕΛΗ ΤΟΥ [ΑΡΕΙ]ΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ CΗΚΟΤ(ΗΝ) ΛΕΓΑΜΕΝΟ ΗΓΟΥΝ ΤΟ ΠΑΛ'ΕΟ ἈΜΠΕΛΟ.

32. Ἡ συμπλήρωση με βάση τὴ μεταγραφὴ τοῦ Σπ. Θεοτόκη.

στ. 5: Στήν ἔκδοση τοῦ Θεοτόκη τὸ χωριὸ ἀπαντᾷ ὡς «Ροδίδες». Ἡ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ Θεοτόκη ἐπικράτησε στὴ βιβλιογραφία, παρότι στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Γερακάρη ὑπάρχει ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωση «Ροδίνας».

στ. 22: Ἡ συμπλήρωση μὲ βάση τὶς παλαιότερες μεταγραφές. Ὁ Γερακάρης διαβάζει «Ἀρεΐλου» καὶ ὁ Θεοτόκης «Ἀρήλου».

Ἡ ἐπιγραφή πιστοποιεῖ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορα στὸ ὁμώνυμο ὄρος κατὰ τὸ ἔτος 1347 (ζωνε΄: 6855=1347) μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν κατοίκων τῶν ἀκόλουθων 23 γειτονικῶν χωριῶν: Ὁμαλή, Ἐπίσκεψη, Σγουράδες, Περίθεια, Συνιές, Στρηνίλας, Λαύκη, Σπαρτίλας, Μιχαλακάδες, Σωκράκι, Ζυγός, Ροδίνας, Κληματιά, Βαλανιό, Περατικάδες, Κυπριανάδες, Ἅγιοι Δοῦλοι, Προμαχήδι, Νυμφές, Βαρεία, Ξαχειράδες, Λευκοράκι, χωριὸ τῶν Θεωδίδων. Στὴν ἐπιγραφή δὲν περιλαμβάνονται ὀνόματα κητόρων, ἀλλὰ χωριῶν, τὰ ὁποῖα προφανῶς κατεῖχαν συλλογικὰ τὰ κητορικὰ δικαιώματα τοῦ ναοῦ, μὲ ἐξαίρεση τὸν ἱερομόναχο Ἄνθιμο Περιθειώτη, ὁ ὁποῖος κατονομάζεται καὶ προσδιορίζεται ἡ φύση τῆς δωρεᾶς του. Εἶναι πιθανὸν ὅμως νὰ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη προσθήκη στὴν ἤδη ὑπάρχουσα ἐπιγραφή.

Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1614, ποὺ παρουσιάζεται στὴν ἐπόμενη ἐνότητα, στὸν στ. 1, μετὰ τὸ ἔτος, ἔχει παραλειφθεῖ ἡ ἡμερομηνία, ἡ ὁποία ἦταν ὀρατὴ καὶ γράφτηκε στὸ σημεῖο τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἄλλοτε ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὸν ἀγιογράφο Ἰωάννη Στήλια, ὡς ἐξῆς: *επη ετους ΖΩΝΕ ..... βορηου ζ*. Ἐπίσης διαπιστώνεται ὅτι ὁ ἀντιγραφέας παρέλειψε λέξεις ἢ φράσεις στὸν στ. 16 μετὰ τὸ *Παντοκράτωρ*, σημεῖο στὸ ὁποῖο τὸ νόημα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀσαφές ἢ ἡ σειρὰ τῶν στίχων τῆς ἐπιτοίχιας ἐπιγραφῆς διαταραγμένη. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, ἡ ἐπιγραφή ἀκολουθεῖ τὴ συνήθη τυπολογία τῶν κητορικῶν ἐπιγραφῶν, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τὶς εὐχές γιὰ ὅσους συνέδραμαν καὶ τὶς κατάρες γιὰ ὅσους «δυναστέψουν» τὸν ναὸ τοῦ Παντοκράτορα.

γ. Ὁ «κώδικας» τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα

Στὶς 15 Μαΐου 1689 ὁ πρωτοπαπὰς Ἰάκωβος Τρύφωνας, ὁ ἱερέας Ματθαῖος Θόδοτος ἀπὸ τὸ χωριὸ Σπαρτίλας, ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος Κούστας ἀπὸ τὸ χωριὸ Ζυγός, ὁ ἱερέας Γεώργιος Κεφαλονίτης καὶ ὁ Βάσος Κεφαλονίτης ἀπὸ τὸ χωριὸ Σπαρτίλας, ἐμφανίστηκαν στὸν νοτάριο Ζαφείρη Προβατᾶ καὶ τοῦ ἔδωσαν ἓναν *κοντικα παλεον* τοῦ

Παντοκράτορος καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ τὸν ἀντιγράψει στὰ κατὰστικὰ του, γιὰ νὰ βρίσκεται κάθε φορὰ ποὺ θὰ τοὺς χρειάζοταν, πρὸς ὄφελος τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτητόρων του. Τὸ ἔγγραφο³³ ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Εν Χριστου ὄνοματι αμιν. 1689 μίερα 15 του μαγιου μινος εν το χορηο του/ Σπαρτιλος ενεφανίσθυσαν εμπροσθεν ημιόν η παρον/τες ενδεσημοτατος προτοπαπας κύρ Ιακοβος Τρηφονας/ κε ευλαβεστατος παπα κύρ Μανθεος Θοδοτος απο χορηο/ Σπαρτύλος κε πανοσηοτατος ιερομοναχος Νεοφητος/ Κουστας απο χορηο Ζηγου κατικος ηστο παρον ιστο ανοθεν/ χορηο του Σπαρτιλος κε παπα Γηοργηος Κεφαλονιτης του/ ποτε Γληγορη κε καπο Βασος Κεφαλονιτις απο χορηο/ του Σπαρτίλοςμου επροσφεραν εναν κοντικα παλεον// ησε μιση κολα χαρτι ηγουν τα τρηα μερτικα τις ημισις κόλας του μεγαλου/ Σοτιρος Χριστου Παντοκρατορος επονομαζομενου Ηντιρος ηνα/ νομικυασο κε ρεγγηστραρο αυτον ηστο εμο/ πρωτοκολο δηα να ευρησκετε τιν μπασα φορα οπου ηθελε/ τους χρηαστη δηα μπενεφητζηο τις ανοθεν μονις κε γηους/ πατρονατον οπηος περηεχυ ος κατοθεν ενοπιον/ μαρτιρον του signor Θεοδορη Μιδει κε Ετορα Τζηλιμπαρη/ του Αλυβηζη απο χορηο Σκρηπερου./

Ανηγερθυ εκ βοθρου κε ανικοδομίθυ ο θιος κε πανσεπτος/ ναός τοῦ κρηου κε θεου κε Σοτίρος ημιον Ιισου Χριστου μεγαλου/ Παντοκρατορος επονομαζομενου του Ηντιρου δια σιν/δρομίζ κε βοηθυας κε τεληας εξοδου τον αδελφον κε εκτυ/τόρον ίγουν τον γγατοθεν χορηον τον γ(ιούς) πατρονατον τον/ αυτον χορηον, τον γγατοθεν γεγραμενον χορηο Σηνηόν/ χορηο Περηθυας, χορηο Λανκυ, χορηο Στρηνηλα, χορήο/ Σπαρτυλα, χορηο Ομαλη, χορηο Σγουραδες, χορηο Ζηγός/ χορηο Σοκρακυ: ιγουν να ενοουντε ολα τα ανοθεν χορηα/ αδελφη και γ(ιούς) πατρονατη ευγανοντες τους ξενους οπου κατυ/κουν ιστα αυτα χορηα κε να ενοουντε ολλα τα ανοθεν χο/ρηα αδελφη τόσο τα προτογραμενα οσον κε τα εσχατα/ γεγραμενα ολλυ μιὰ αδελφοτιτα. κε ις βοηθηαν τον/ προσκινηταδον τον ορθοδοξον χρηστηανον κε ις τον γγε/ρον τον γγομεσαρηον κε κυβερνιτον παπα κύρ Αν/δρεου Μπανου, Μαρκου Χηρηδαρη, Θεοφήλη Τζηόλη,/ Ανδρεου Κολαρετζηνου, Θεοδορη Θεοδοτου αχιδ εν μι/νι αυγουστου λα./

Εγο Ιω(άν)ν(ης) Σηλνυας αηγογραφος παρακαλεστικος παρά τον ανοθεν/ αδελφον εγραψα ιστο βήμα τις ανοθεν μονις ος καθος ιτον

33. A.N.K., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Π.350, βιβλίο 4, φ. 4v-5v.

γεγρα/μενος εκπαλε ος ενεκινος απααραλακτος διαλαμβανη/ επη ετους
 ΞΩΝΕ ..... βρηου ζ.

Επροσελθου παρα του παπα// κύρ Διμιτρίου Τρηφωνα. Ο εφημεριος
 τις ανοθεν αγιας εκλυσης/ ιστιν ηποθεσην οπου εχη μετα τους
 παροντες ιερομοναχου/ κήρ Παρθεννου Κοσκινα κε Νικολαου Σγουρου
 ος κουμεσι ιτε κυβερνιτε τις ανοθεν εκλυσης... με αλευ ... ι αλες δηο³⁴.

Τò έγγραφο τοῦ 1689 γνωρίζει ὁ Εὐστ. Μεταλληνὸς ἀπὸ ἀντίγραφο
 τοῦ ἔτους 1831, στὸ ὁποῖο τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου εἶχε μεταγραφεῖ
 σὲ «Τζήλιος». Τὸ ἴδιο ἀντίγραφο εἶχε προφανῶς ὑπόψη του καὶ ὁ Ἰω.
 Μπουνιαῦς ὁ ὁποῖος παραθέτει περὶ ληψη, ἐνῶ ὁ Εὐ. Μανῆς στὶς ἀναφορὲς
 του στηρίζεται στοὺς παραπάνω³⁵.

Ὁ «κώδικας» ποὺ κατέγραψε ὁ νοτάριος στὸ κατάστιχό του
 ἐνώπιον δύο μαρτύρων ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ νοταρίου,
 μισὴ κόλλα χαρτὶ ἢ ἀκριβέστερα τὰ τρία τέταρτα τῆς μισῆς κόλλας.
 Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι μὲ τὸν ὅρο «κόλλα» περιγράφεται φύλλο χαρτιοῦ
 διαστάσεων ἀντίστοιχων πρὸς τὰ φύλλα ἐνὸς νοταρικοῦ καταστίχου,
 τότε ὁ «κώδικας» δὲν ὑπερέβαινε σὲ μέγεθος τὰ 21 × 15 ἑκατοστά.

Τὸ κείμενο τοῦ «κώδικα» χωρίζεται σὲ δύο τμήματα. Τὸ πρῶτο
 ἀποτελεῖ ἀντίγραφο κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ἢ ὁποία ἄρχεται μὲ τὸ
Ανηγέρθη καὶ καταλήγει στὴ βεβαίωση τοῦ ἀγιογράφου Ἰωάννη Στήλια³⁶
 γιὰ τὴν ἐκ νέου ἀναγραφὴ ἀποσπάσματος τῆς ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς στὴ
 θέση ὅπου βρισκόταν παλαιότερα, δηλαδὴ στὸ ἱερὸ βῆμα. Τὸ δεῦτερο, τὸ
 ὁποῖο ἀρχίζει μὲ τὸ ρῆμα *Επροσελθου* (= προσήχθη), ἀποτελεῖ σημείωση τοῦ
 γραμματέα ὑπηρεσίας, πιθανὸν τῆς πρωτοπαπαδικῆς ἱερογραμματείας,
 γιὰ τὴν προσκόμιση τοῦ ἐγγράφου ὡς ἀποδεικτικοῦ στοιχείου στὴ
 διαφορὰ ποὺ εἶχε ὁ ἱερέας Δημήτριος Τρύφωνας μὲ τοὺς κυβερνήτες τοῦ
 ναοῦ ἱερομόναχο Παρθένιο Κοσκινᾶ καὶ Νικόλαο Σγουρο.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τμήματος στὸ ἐγγράφο ποὺ
 κατατέθηκε τὸ 1689 στὸν νοτάριο, φανερώνει ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀντίγραφο

34. Τὰ ἀποσιωπητικὰ ὑπάρχουν στὸ νοταρικὸ κατάστιχο καὶ φανερώνουν τὴν
 ἀδυναμία τοῦ νοταρίου νὰ διαβάσει τὸ προσκομισθὲν ἐγγράφο.

35. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, *Ἐκκλησία*, 18. ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 177-178. ΜΑΝΗΣ, *Τὸ ἐν
 Κερκύρα ὄρος*, 36.

36. Γιὰ τὸν ἀγιογράφο Ἰωάννη Στήλια βλ. ΣΠ. ΚΑΡΥΑΝΗΣ, *Ζωγράφοι καὶ ζωγραφικὴ
 τέχνη στὸν κερκυραϊκὸ γῶρο (17ος-19ος αἰ.)*, *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρίας Κερκύρας*
 28 (2012-2015) (ὑπὸ ἐκδοσιν).

τοῦ ἀρχικοῦ ἐκεῖνου ἐγγράφου ποὺ εἶχε καταθέσει ὁ ἱερέας Δημήτριος Τρύφωνας καὶ στὸ ὁποῖο εἶχε ἀντιγραφεῖ ἡ σωζόμενη τότε κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ μαζὶ μὲ τὴ σημείωση τοῦ ἀγιογράφου. Ἡ σύνταξις τοῦ ἀρχικοῦ ἐκεῖνου ἐγγράφου δὲν εἶναι γνωστὸ οὔτε πότε ἀκριβῶς ἔγινε οὔτε ἀπὸ ποιόν, σίγουρα ὅμως δὲν θὰ ἀπείχε πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς, δηλαδὴ τὸ *αχιδ* (=1614), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ προσκομισθέντος ἀντιγράφου ὡς *κόντικα παλαιοῦ*, ἐπομένως φθαρμένου ἀπὸ τὴν πολυκαιρία.

Ἡ θέσις τῆς ἐπιγραφῆς στὸν ναὸ δὲν προσδιορίζεται. Τὰ ρήματα «ἀνηγέρθη» καὶ «ἀνοικοδομήθη» στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς προσδιορίζουν δύο οἰκοδομικὰ φάσεις τοῦ κτίσματος, ἡ παράλληλη ὅμως χρῆσις τους δείχνει ὅτι καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς δὲν σχετίζεται μὲ τὸν λόγον τῆς σύνταξίς της, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἀναγραφὴ τῶν κτητορικῶν χωριῶν ποὺ εἶχαν ἀπομείνει, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν συμβάλει στὴν ἀνέγερσή του τὸ 1347, καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τρόπου κατανόησης τῶν δικαιωμάτων τους στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀδελφότητος, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαιροῦνταν οἱ ξένοι κάτοικοι τῶν χωριῶν. Ἡ ἀναγκαιότητα σύνθεσης τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἀνάθεσις προφανῶς στὸν ἀγιογράφο Ἰωάννη Στήλια νὰ τὴν γράψῃ, δείχνει ὅτι τὸ 1614 ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ εἶχε πλέον καταστραφεῖ, μὲ ἐξαίρεση τὰ λίγα ἐκεῖνα γράμματα, τὰ ὁποῖα κλήθηκε ὁ ἀγιογράφος νὰ γράψῃ ξανὰ στὴν ἴδια θέσιν ὅπου βρισκόνταν «ἐκπαλε», δηλαδὴ τὶς πρῶτες λέξεις μὲ τὴ χρονολογία τῆς ἴδρυσης: *επη ετους ζΩΝΕ ..... βοηου ζ*. Ἡ ταύτιση τῶν πρώτων λέξεων μὲ τὸ περγαμινὸ ἀντίγραφο τῆς πρώτης κτητορικῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαρακτηριστικὴ, ὅπως ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ διαφοροποίησις τῆς συνέχειας, ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται, ὁ Στήλιας, πέραν τοῦ ἔτους, ἔγραψε ἐπιπλέον τὸν μῆνα καὶ τὴν ἡμέρα, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ περγαμινὸ ἀντίγραφο. Ἄν ὄντως ἕως τὸ 1614 σώζονταν οἱ πρῶτες λέξεις, καὶ παρὰ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ νοταρίου νὰ ἀποκρυπτογραφήσῃ ὅλα τὰ γράμματα τοῦ «κώδικος», τότε ὁ ναὸς κτίστηκε στὸ τελευταῖο τετράμηνο τοῦ 1346. Σήμερα δὲν σώζεται ἡ ἐπιγραφὴ, ὅπως δὲν σώζεται καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς ποὺ εἶχε ξαναγράψῃ ὁ Στήλιας στὸ ἱερό³⁷.

37. Ὁ Μπουνιάς ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῆς στὴ θύρα τοῦ ναοῦ ἡ ὁποία εἶχε συνταχθεῖ μὲ βάση τὸ σημείωμα τοῦ Στήλια (Τζήλιου κατὰ Μπουνιά), καὶ σχολιάζει τὴ λανθασμένη χρονολογία 855 (ΜΠΟΥΝΙΑΣ, *Κερκυραϊκά*, 178· βλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ ΕΥ. ΜΑΝΗΣ, *Τὸ ἐν Κερκύρᾳ ὄρος*, 36 σημ. 116).

Στὸ ἔγγραφο ἀναφέρεται ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ἀνεγερθεῖ ἐκ βάθρων καὶ ἀνοικοδομηθεῖ μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ βοήθεια τῶν ἀδελφῶν καὶ κτητόρων τοῦ ναοῦ ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὰ χωριὰ Συνιές, Περίθεια, Λαύκη, Στρηνίλας, Σπαρτίλας, Ὁμαλή, Σγουράδες, Ζυγὸς καὶ Σωκράκι, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται ὡς ἀδελφοὶ καὶ κτήτορες τοῦ ναοῦ μὲ ἐξαίρεση τοὺς ξένους ποὺ κατοικοῦσαν σὲ αὐτά, καὶ ἐπομένως δὲν κατάγονταν ἀπὸ τὶς παλαιότερες γενιές, οἱ ὁποῖες συνδέονταν μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ ναοῦ. Τὰ ἀναγραφόμενα χωριά, εἶναι λιγότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς, λόγω προφανῶς τῆς ἐξαφάνισης ἢ συγχώνευσης κάποιων ἀπὸ τὰ χωριὰ ἐκεῖνα.

Στὴν ἐπιγραφὴ δὲν προσδιορίζεται ὁ χρόνος τῆς ἀνοικοδόμησης τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ χρονολογηθεῖ καὶ πολὺ παλαιότερα ἀπὸ τὸ 1614, ἀφοῦ ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς χωριῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση τῆς ομάδας τῶν κτητορικῶν χωριῶν, ἀπαντᾷ ἥδη μέσα στὸν 16ο αἰ.³⁸

δ. Ὁ «κώδικας» τοῦ Προφήτη Ἡλία στοὺς Κουναβάδες

Τὸ κείμενο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐκκλησίας σώθηκε χάρις στὴν ἀντιγραφή της στὶς 21 Ἰουλίου 1679 ἀπὸ τὸν νοτάριο Μαρκαντώνιο Γενοβέζε καὶ τὴν καταχώρισή της στὶς πράξεις του, ἔπειτα ἀπὸ σχετικὸ αἶτημα τῶν κτητόρων της³⁹. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ νοτάριος κλήθηκε ἀπὸ τοὺς κυβερνήτες, τὸν ἱερέα Ἰωάννη Ἀρμένη, τὸν ἱερέα Λουδοβίκο Καντερέλη, τὸν ἱερέα Θεοδόση Μαγουλᾶ καὶ τὸν Ἰωάννη Ξένο, νὰ ἀντιγράψει ὅλες τὶς ὑπάρχουσες στὸν ναὸ ἐπιγραφές. Ὅπως βεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ νοτάριος στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης ποὺ συνέταξε, ἀντέγραψε, παρουσία πολλῶν ἀδελφῶν, λέξη πρὸς λέξη (*απο ριμα ος ριμα*) ὅλες τὶς ἐπιγραφές (*τους κοντικούς*) ποὺ ἦταν γραμμένες στοὺς τοίχους πάνω ἀπὸ τὶς πόρτες τῆς ἐκκλησίας καὶ τὶς κατέγραψε στὸ κατάστιχό του, γιὰ νὰ φαῖνONTAI τὰ ὀνόματα τῶν ἀδελφῶν καὶ κτητόρων. Συνολικὰ κατέγραψε τρεῖς ἐπιγραφές: ἡ πρώτη εἶναι τοῦ ἔτους 1398 καὶ ἀφορᾷ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ, ἡ δεύτερη τῆς 30ῆς Ἰουλίου 1592 καὶ ἀναφέρεται σὲ δωρεὰς γιὰ τὸν ἀνακαινισμό τοῦ ναοῦ καὶ ἡ τρίτη τῆς 13ῆς Σεπτεμβρίου 1608 καὶ

38. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Α.Ν.Κ., Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 3.8, φ. 19r πράξη τῆς 25ης Μαΐου 1503. Ὁ.π., φάκ. 7.1, φ. 85rv πράξη τῆς 16ης Αὐγούστου 1566.

39. Βλ. Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.5, βιβλίο 3, φ. 12v-13v.

ἀφορᾷ τὴν ἀγιογράφησίν του. Στὴ σύνταξη τῆς πράξης, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κυβερνήτες ἦταν παρόντες καὶ τρεῖς μάρτυρες, οἱ ὁποῖοι ὑπέγραψαν τὴν πράξη ἰδιοχείρως.

Οἱ ἐπιγραφές σήμερα δὲν σώζονται. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ δακτυλόγραφο ἀντίγραφο Κτηματολογίου, ποὺ συντάχθηκε τὸ 1899 ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Χανδρινό, καὶ εἶναι διαθέσιμο σήμερα στὸν ἐπισκέπτη τοῦ ναοῦ, τὸ 1836 ξεκίνησαν ἐργασίες ἐπέκτασης, ποὺ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴν κατεδάφιση τοῦ νάρθηκα καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων. Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ὅμως ὁ τότε διδάσκαλος Γεώργιος Κονταλοῦπος ἀντέγραψε τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων σὲ χειρόγραφο βιβλίο, μὲ βάση τὸ ὁποῖο κατάρτισε ὁ συντάκτης τοῦ Κτηματολογίου τὸν παρατιθέμενο σὲ αὐτὸ κατάλογο τῶν πρώτων κτητόρων.

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς πράξης καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ὅπως ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν νοτάριο. Σὲ ὑποσημείωση γιὰ κάθε χωριὸ παρατίθεται ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Κτηματολογίου, στὴν ὁποία διαπιστώνονται προσθήκες ἢ παραλείψεις ὀνομάτων (ὀφειλόμενες πιθανὸν σὲ μεταγενέστερες παρεμβάσεις στὴν ἐπιγραφή) καὶ ἐνίοτε ἐνδιαφέρουσες ἐναλλακτικὲς ἀναγνώσεις.

+1679 ἡμέρα 21 του Ιουλίου μηνος αναζητιμενος εγο ηπογεγραμενος νοτα/ριος απο τους ευρισκομενους κουμεσιους, ευλαβεστατους παπα κιο/ Ιωανις Αρμενις και παπα κιο Δολοβικος Καντερελις και παπα κιο/ Θεοδοσις Μαγουλας και κιο Ιωανις Ξενος κουμεσηι τις μονις/ του προφиту Ιλιου κιμενι ιστην μπεριοχην τον Κουναβαδον/ και ιστην μαρουσιαν ετερον αλον πολον αδελφον τις αυτις/ μονις απο διαφορα χορια ος κατοθεν, και ασικοσα ισε α/ναζητισι αυτον απο ριμα ος ριμα τους κοντικους οπου ισην/ γραμενι ιστον μπιργο τις αυτις εκλυσιας απο πανοθιό τες/ πορτες και τους ερεγιστραρισα και τους εβαλα ος καθος πε/ριεχουν ιστα ατι μου δια να φενοντε ις σε καθε κερο τα/ ονοματα τον αδελφον και εκτιτορον ος καθος ισην η αλι/θια απο επαλεο η οπηι κοντικι περιεχουν ος κατοθεν./

Ανιγερθι εκ βοθρου και ανιστοριθι ο θιος και πανσεπτος να/ος του προφиту Ιλιου δια συντρομις κόπου και εξόδου τόν/ ευλαβεστατον ιερέον και εντιμο αντρον σιντα τις κينو/τιτος τις πασιν νου το χοριο Ραχταδον

και Αρμεναδον και/ Καβαδατον και Μαγουλαδον, Χουναβαδον, Βελοναδον,/ Στερεμεναδον, Περλεψημαδον και Νικολαδον και Περετικα/ δον, ενετι $\zeta^{\omega}\vartheta^{\omega}\zeta^{\omega}$ INΔ(ικτιών) ΙΑ^{η40}.

Χοριο τον Ραχταδον και υ/ εκτιτορι συν θεο {χοριο τον} πρωτοπαπας Κουρκουλος, Νικο//λαος Κουρκουλος, Νικολαος Βασιμουλος, Κιριακις ο Σαβας, Ιωανις/ ο Βαγιανιτις, υ Παπατρύχενα, Αντριάς τις Αντρίχας, Γεοργιος του/ Κεφαλινου, Νικολαος Τζανγκαρις, Φίλιπος ο Μαντιλος, Μαρία/ Πετρινα⁴¹.

Χοριο τον Αρμεναδον, Κυριακις ο Αρμενις, Μαρία/ ανιψια του, Νικολαος Βλαχος, Θεοδορος Καρλακις, Διμιτριος/ ο Λαρουγκις, Στεφανος τις Χαντρινις, Νικολαος ο Μετταρις, Κο/στας ο αδελφος του, Ιωανις ο Ρικος, Κostas ο Κιρυλος, Νικολαος/ ο Κιρυλος, Κostas ο Βοτανιοτις, Στεφανος ο Λαρουγκις, Κostas ο Φυ/λιμενος⁴².

Χοριο τον Καβαδατον, Ιωανις ο Κοπαδας, Γεοργιος ο Φίλις, Φίλιπος του Δικολου, Ιωανις ο Γαπισ, Ιωανις Πουλος.

Χοριο τον Καβαδα/τον κιο Νικολος Καβαδισ, Μανουιλις Αλευκιμιοτις, Γεοργιος Αλευκι/μιοτις, Μιχαλις ο Βραχνος, παπα Ιωανις ο Βουλγαρακις, Μιχαλις/ ο Αυλονιτις, ο παπα Στεφανος ο γαμπρος του, Κιριακις Ακμινις,/ και Κostas Μινας, Κιριακις ο Βουργαρακις, Διμιτρις ο Βαγια/νιτις, Ιωανις ο Κουρνουκλας, Ευφροσινι του Αγραφιοτι, Ιωανις ο Ζουπανος, Ιωανις ο Στερεμενος, Ιωανις ο Σοποτινος, Θεοδορος Κουρεσις,/ Γεοργιος ο Σαβανιτις,

40. Ο νοτάριος σχεδιάζει ό,τι βλέπει. Διακρίνονται τὰ γράμματα *I*, *Λ* ἢ *N*, καρδιόσχημο γράμμα τοῦ ὁποίου ἡ ἀπόληξη μοιάζει μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χαράσσει τὸ γράμμα -ξ, καὶ πᾶν ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα γράμματα τὸ *Δ*. Ἡ ἀναφορὰ τῆς ἰνδικτιῶνος στὴ θέση αὐτὴ εἶναι πιθανή, ἂν ὅμως πρόκειται γιὰ τὴν ἰνδικτιῶνα, τότε ἡ χρονολόγηση εἶναι λανθασμένη, ἀφοῦ τὸ ἔτος 6906 ἀντιστοιχεῖ στὴν 6η καὶ ὄχι στὴν 11η ἰνδικτιῶνα. Ἐξίσου πιθανὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἡμερομηνίας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πρόκειται γιὰ τὴν 11η Ἰουνίου ἢ Ἰουλίου.

41. Κτηματολόγιο: *Ραχτάδες*: πρωτοπαπᾶς Κούρκουλος, Νικόλαος Κουφάλης, Νικόλαος Βασιμουλάς, Σάββας παπα Κυριάκης, Ἰωάννης Βαμονίτης, Ἰωάννης Τριχινάς, Ἀνδρέας Μπεζιάνης, Νικόλαος Σηματέλος, Γεώργιος Κεφαλληνός, Νικόλαος Τσαγκάρης, Μαρία Πετρίνα.

42. Κτηματολόγιο: *Ἀρμενάδες*: Κυριάκης Ἀρμένης, Μαρία Ἀρμένη, Θεόδωρος Καρλάκης, Στέφανος Χανδρινός, Νικόλαος Μετράρης, Κώνστας Μετράρης, Ἰωάννης Ρίκκος, Κώνστας Κύριλλος, Νικόλαος Κύριλλος, Κώνστας Βαγιονίτης, Στέφανος Λαρόγκης, Κώνστας Φιλημένος, Ἀνδρόνικος Χανδρινός, Γεδεὼν Χανδρινός, Χριστόφορος Βοϊβόντας, Χριστόφορος Χαρτοφύλακας, Κυριάκης Μανυρόπουλος, Ἀχιλλεὺς Φιομάχος.

Δimitριος Ιoανιοτις, Νικoλaoς Αγρaφιoτις,/ Φίλιπoς Αγρaφιoτις, Ιωaνις τiς Ερινiς, παπα Μiχαλiς o Κασελiνoς, παπα Ιωaνις o Ψαχoς⁴³.

Χοριo τoν Μαγoυλαδoν, Γεοργoς o Κoντoς, Ιaνις Φίλιπoς o Ζιατις, Κιριακις o Ζιατις, παπα Θεoδoρoς o Ζια/τις, παπα Νικoλaoς o Κoντoς, Aντρeας o Διδιμoς, Σταματι o Κoν/τoνικoλaς, Ιωaνις o Κoντoνικoλaς, Νικoλoς Ρoδινoς, Νικoλaoς Πoυ/λακι.

- Ειστην δευτερη πορτα απο πανο λεγι ος κατοθεν. -/

Aκομι χοριo τoν Μαγoυλαδoν Μiχαλiς Σκλαβίς, Γεοργιoς Γoυδελις,/ Διμιτριoς Κομνινoς, Θεoδoρoς Μαγoυλας, Κιριακις o Κακαιδας,/ Μiχαλiς o Κoυκιτζις, Ιωaνις o Σαβaνoς, Κoστας o Κoσμaς, Aν/τριας Aλβατoς⁴⁴.

Χοριo τoν Μπερετικαδoν, Κoστας o Περετικoς,/ Θεoδoρoς o Περετικoς⁴⁵.

Χοριo τoν Χoυναβαδoν, Διμιτριoς Χoυ/ναβις, Ιωaνις o Χoυναβις, Μiχαλiς o Χoυναβις⁴⁶.

Χοριo τoν Βε/λoναδoν, Κορνίλιoς υγερομoναχoς o Κoντoγιοργις, Θεoδoρoς/ o Κoντoγιοργις, Μiχαλiς o Κoυναδάς, Aντριας o Μoυζακιτις// υ παπαδια η Κoντoγιοργενα, Ιωaνις Θεoχαρις, Μiχαλiς τiς Aντρί/χας, Νικoλoς Βελoναδιτις, Ιωaνις Θεριoς, Νικoλoς Λιβαδαρις, Ευ/βρετoς Βρανας, Νικoλoς Σερβoς, Νικoλoς o Κoυλις, Νικoλoς Μενιδις, Βa/σιλις Μενιδις, Νικoλaoς Πατρινoς⁴⁷.

---

43. Κτηματολόγιο: Καββαδάτες. Ιωάννης Κοπαδάς, Γεώργιος Φίλος, Φίλιππος Δημόπουλος, Γεώργιος Αλευκιμιάτης, Μιχαήλ Βραχνός, παπα Ιωάννης Βουργαράκης, Μιχαήλ Αύλωνίτης, παπα Στέφανος Αύγερινός, Κώνστας Μηνάς, Κυριάκης Βουργαράκης, Δημήτριος Βαγιονέτης, Ιωάννης Κουρνοπλάς, Εύφροσύνη Άγραφιώτη, Ιωάννης Ζουπάνος, Ιωάννης Στερεμένος, Ιωάννης Τοποτινός, Νικόλαος Άγραφιώτης, Ιωάννης Κυμάτης, Κυριάκης Άλευκιμιάτης, παπα Ιωάννης Χαλινός.

44. Κτηματολόγιο: Μαγουλάδες. Γεώργιος Κοπαδάς, Φίλιππος Ζυγιώτης, Κυριακής Ζυγιώτης, παπα Θεόδωρος Ζυγιώτης, παπα Νικόλας Μοντάς, Άνδρέας Δύδιμος, Σταμάτης Κοντονικόλας, Ιωάννης Κοντονικόλας, Νικόλαος Ραδινός, Νικόλαος Παπουλάκης, Μιχαήλ Πλάβας, Γεώργιος Γουδέλης, Δημήτριος Κομνός, Θεόδωρος Μαγουλάς, Κυριακής Καμίδας, Μιχαήλ Κουζούκης, Ιωάννης Σαβανός, Κώνστας Κοσμάς, Άνδρέας Αύλωνίτης.

45. Κτηματολόγιο: Περετικάδες. Κώνστας Περετικός, Θεόδωρος Περετικός.

46. Κτηματολόγιο: Χουναβάδες. Δημήτριος Χούναβης, Ιωάννης Χούναβης, Μιχαήλ Χούναβης.

47. Κτηματολόγιο: Βελονάδες. Κορνίλιος ιερομ. Κοντογεώργης, Θεόδωρος Κοντογεώργης, Μιχαήλ Κουναδάς, Άνδρέας Μουζακίτης τής Άννας Κοντογεώργη,

Χοριο Στερεμεναδον, Θεοδορος Βλα/χος, Φίλιπος Βλαχος, Κόστας Στερεμενος, Θεοδορος Λουμπερτος,/ Ιωαννης Λουμπερτος, Αλέξης ο Βαγιανιτις, Θεοδορος ο Βασμου/λος⁴⁸.

Χοριο τον Μπερλεψμιαδον, παπα Θεοδορος Μέσας, Ιωαννης/ο Μέσας, Φίλιπος Μέσας, Ευβρετος ο Κορφιατικος, παπα Γεωργιος/ ο Τουβακις, παπα Φίλιπος ο Βραχνος, Διμιτριος ο Λουκας, Νικι/φορος ο Φραχνος, Ιωαννης ο Ρικινιοτις, Δρακος Κεφαλονιτις⁴⁹.

ετους/ αφ'η ητι χηλιους πεντακοσιους ενενιντα διο ημερα -λ- του/ Ιουλιου μηνος ιστον ανακενισμον τις αυτις μονις εκ βοθρου/ εδοσε ο Ιωαννης ο Λοκουδοπουλος ηπερπιρα -γ- Ιωαννης Κε/φαλινος ηπερπιρα -β-.

αχη - εστοριθιν η ανοθεν μονιν/ εν μινιν Σεπτεβριου ημερα δεκατι τριτι δια χηρος Ιωακιμ ιερομοναχου εκ τις Κριτις του ρεθεμενιεςες συγγκελου.

Τουτιν/ ισην υ περιλιψης τον ανοθεν κοντικον ος ανοθεν και τουτο εξ αναζιτι/σεος τον ανοθεν κουμεισιον και ρεγιστραρισα αυτους ος ανοθεν και τα/ εξις, ενοπιον μαρτιρον κιο Ζουπας Βαρθις κατικος ιστα Σφακερα/ και κιο Νικολουτζος Κιπριοτις εκ χοριο Μαγουλαδον οπιος κιο Νι/κολουτζος ηπογραφι κατοθεν, ομιος υπογραφουν η ανοθεν κουμεισι/ κατοθεν, ομιος και ο ευλαβεστατος παπα κιο Σταθις Μακρις εκ/ χοριο Μακραδον μαρτιρας και ηπογραφι κατοθεν./

+εγω παπα ιωαννεις αρμενις ος κουμεισης της ανοθε μονη του προφητου/ ηληού βεβεωνο ος ανοθε και ηπογραψα.

εγο παπα δολοβηνος καταρελης ος κουμεισης της μονης του προφητου ηλη/ου βεβεωνο ος ανοθε και ηπογραψα.

παπα θεοδοσις μαγουλας κουμεισιος τις ανο/θεν μονις κε υπογραψα. ευσταθιος ηερες μακρις υμου παρον κε υπογραψα.

εγο νικολουτζος κιπριοτις μαρτιρας ημουν παρον κε ηπογραψα.//

Ιωάννης Θεοχάρης, Ιωάννης Ανδριώτης, Νικόλαος Βελωναδίτης, Ιωάννης Θηριώτης, Νικόλαος Λειβαδάκης, Βρετὸς Βαρανάς, Νικόλαος Ζερβός, Νικόλαος Πουλής, Νικόλαος Μενίδης, Βασίλειος Μενίδης.

48. Κτηματολόγιο: Τερμενάδες: Θεόδωρος Βλάχος, Φίλιπος Βλάχος, Κώνστας Στερεμένος, Θεόδωρος Λουμπέρτος, Άλέξιος Βαγιονίτης, Θεόδωρος Βασμουλάς.

49. Κτηματολόγιο: Περλεψμιάδες: Θεόδωρος Μέσας, Ιωάννης Μέσας, Φίλιπος Μέσας, Βρετὸς Κορφιάτης, Γεώργιος Τουβάκης, Φίλιπος Βραχνός, Δημήτριος Λούμιος, Νικηφόρος Βραχνός, Ιωάννης Άρκινιώτης, Δήμος Κεφαλληνός.

Σύμφωνα με την επιγραφή, ὁ ναὸς τοῦ Προφήτη Ἡλίου κτίστηκε τὸ ἔτος 1398 μετὰ τὴ συνδρομὴ τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν: Ραχτάδες, Ἀρμενάδες, Καβαδάτες, Μαγουλάδες, Περετικάδες, Χουναβάδες, Βελονάδες, Στερεμενάδες, Περλεψιμάδες, καὶ Νικολάδες. Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς χωριά, μόνον γιὰ τὸ χωριὸ τῶν Νικολάδων δὲν σημειώνεται κανένας κτήτορας. Σύμφωνα μετὰ τὴ ρητὴ δήλωση τῆς ἐπιγραφῆς, στὴν ἴδρυνση συνέβαλαν οἱ ἱερεῖς, οἱ *ἐντιμοὶ ἄνδρες* καὶ ὁλόκληρη ἡ κοινότητα τῶν ἀναφερομένων χωριῶν. Ἡ ἀναγραφή, στὴ συνέχεια, τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων ἀνὰ χωριὸ δὲν θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ ὡς περιλαμβάνουσα τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς *ἐντίμους ἄνδρες* τῶν χωριῶν, μετὰξὺ τῶν ὁποίων βέβαια παρεμβάλλονται καὶ τὰ ὀνόματα πέντε γυναικῶν.

Συνολικὰ ἀναγράφονται 111 ὀνόματα κτητόρων, κατανεμημένα ἀνὰ χωριὸ μετὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ραχτάδες 11 (2 γυναῖκες), Ἀρμενάδες 14 (1 γυναῖκα), Καβαδάτες 29 (1 γυναῖκα), Μαγουλάδες 19, Περετικάδες 2, Χουναβάδες 3, Βελονάδες 16 (1 γυναῖκα), Στερεμενάδες 7, Περλεψιμάδες 10. Σύνολο: 111 κτήτορες ἐκ τῶν ὁποίων 5 γυναῖκες.

Στὶς πηγὲς τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα διάφορες πράξεις πιστοποιοῦν τὸ πάκτωμα τῆς περιουσίας τοῦ ναοῦ⁵⁰, προσδιορίζοντας τὴ θέση του ἄλλοτε στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Βελονάδες καὶ ἄλλοτε σὲ ἐκείνη τῶν Κουναβάδων καὶ Ραχτάδων ἢ σὲ ἐκείνη τῶν Καβαδάτων. Οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ, ὁργανωμένοι ὡς ἀδελφότητα, εἶχαν τὴ φροντίδα τοῦ ὀρίζοντος «κουμέσιους» καὶ ἱερουργό⁵¹. Μετὰ βάση τις δύο νεότερες ἐπιγραφές, ὁ ναὸς περὶ τὸ 1591 ἀνακαινίστηκε «ἐκ βόθρου», δηλαδὴ ἀπὸ θεμελίων, καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἐξόδων συμμετεῖχαν καὶ ἄλλες οἰκογένειες μὴ περιλαμβανόμενες σὲ ἐκεῖνες τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς. Μετὰ δεδομένη ὁμως τὴ διατήρηση τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, μᾶλλον ἢ ἀνακαινίση δὲν θὰ

50. Α.Ν.Κ., Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 1.6, φ. 9ν πράξη τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου 1513. Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 3.10, σ. 112 πράξη τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου 1523. Διάφοροι Συμβολαιογράφοι, φάκ. 4.11, φ. 2γν τῆς 5ῆς Φεβρουαρίου 1578). Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.7, βιβλίο 28, φ. 32ν καὶ 45ν-46ν ἀναφορὰ ἐξετιμωτῶν τοῦ ἔτους 1686.

51. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Γ.5, βιβλίο 3, φ. 14γ, τῆς 25ῆς Ἰουλίου 1679. Ἐπίσης Δ. ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ναοὶ καὶ Μοναστήρια Κερκύρας - Παξῶν & Ὁθωνῶν στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα* (Σύμφωνα μετὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κέρκυρας), Ἀθήνα 1994, 244.

ἦταν τόσο ἐκτεταμένη ὅσο διατείνεται ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς, ἥ τουλάχιστον οἱ ἀνακαινιστὲς φρόντισαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἐκτεινόμενη πάνω ἀπὸ τὶς δύο θύρες πρώτη ἐπιγραφή, ἀνέπαφη. Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1608, ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Κρητικὸ ἀγιογράφο ἱερομόναχο Ἰωακεῖμ σύγκελο Ρεθύμνου⁵². Σήμερα στὸν ναὸ σώζονται τοιχογραφίες στὸ ἱερό, καθὼς καὶ ὑπολείμματα διακόσμησης στὰ παράθυρα τῶν πλευρικῶν τοίχων.

ε. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στὸ Σκριπερὸ

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ βρίσκεται στὸ ἄνω ἀριστερὸ μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πάνω ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες, καὶ ἐκτείνεται σὲ 37 στίχους:

- + ἘΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ Ι /
- ² ΜΩ'Ν Ι(Η)C(ΟΥ) Χ(ΡΙCΤΟ)Υ ΑΜΗΝ · ἘΤΙ ΤΙ /
- ³ C ΑΥΤΟΥ ΓΕΝΙ'CEOC ΧΙΛΙΟ /
- ⁴ C'Ο ΤΡΕΤ[Ρ]ΑΚ[ΟC]ΙΟC'Ο ΔΕΚΑ /
- ⁵ ΤΟ ἘΚΤΟ ΚΥΡΓΕΒΩΝΤος /
- ⁶ ΤΟΥ ΨΥΛΟΤΑΤΟΥ ΒΕΝΕ /
- ⁷ ΤΙ'ΑC [ΕΝ] ΠΟΛΙ Κ(ΑΙ) ΝΙ'COΥ /
- ⁸ Τ(ΩΝ) ΚΟΡΙΦΟΝ ΕΤΟC ΤΡΙ'ΑΚΟ /
- ⁹ CΟ' ΠΡΟ'ΤΟ Ε[Υ]ΤΙΧΟC ΑΜΗ'Ν /
- ¹⁰ ΞΑΝΑΚ(ΑΙ)ΝΙΘΙ ἘΚ ΒΟ' /
- ¹¹ ΘΡΟΥ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟ'ΔΟΥ ἌΔ /
- ¹² ΕΛΦΟ'Ν ΟΥΤΥC'Ι +ΓΩΡΓΙΟC /
- ¹³ ΙΕΡΕΥC ΚΛΙΡΟΝΟΜΟC ΙΩ(ΑΝΝΗC) /
- ¹⁴ ΚΟΡΟΝΑΚΙC ΙΩ(ΑΝΝΗC) ΦΙ'ΟΜΑ /
- ¹⁵ ΧΟC Μ[ΙΧΑ]ΗΛ Ο ΚΑΛΗΒΑ'C Θ /
- ¹⁶ Ε'ΟΔΟΡΟC ΛΟΥΒΡ[ΟC] ΜΑΝ[ΟΥ] /
- ¹⁷ ΗΛ ΛΟΥΡΟC [ΚΛΗΡΟ]ΝΟΜΙΑ /
- ¹⁸ ΤΟΥ ΘΟΔΟ[ΡΟΥ ΚΛΗ]ΜΙ CΑΜΑ /
- ¹⁹ ΤΗC ΚΛΗΜΗ[C ΓΙΩ]ΡΓΟC ΡΟΥΦΙ(ΑC) /
- ²⁰ ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο ΒΑΛΜ(ΑC) Ν[Ι]C[Ο]ΛΗC CΑΛΒΑ /

52. Ὁ ζωγράφος δὲν περιλαμβάνεται στοὺς γνωστοὺς καταλόγους τῶν ζωγράφων καὶ ἀγιογράφων μετὰ τὴν ἄλωση [Μ. ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἄλωση (1450-1830)*, τ. 1, Ἀθήνα 1987. Ε. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν ἄλωση (1450-1850)*, τ. 3 Ἀβέρκιος - Ἰωσήφ (Συμπληρώσεις - Διορθώσεις), Ἀθήνα 2010].

- ²¹ ΝΟC ΘΟΔΟΡΙ'C ΜΑΚ(Ε)ΛΑΡΙC /
²² ΘΟΔΟΡΙ'C ΜΑΒΡΟΜΑΤΙC /
²³ ἌΛΕΞΗC ΒΑ[ΓΕ]ΝΗΤΗC ΜΗΧΑ /
²⁴ Ἡ'Λ ΚΑΜΗΝΙΤΖΙ'ΟΤΗC ΙΩ(ΑΝΝΗC) /
²⁵ ΡΑ[ΛΛ]ΗC [Κ]Η[ΡΓ]ΙΑΚΙC ΜΑ'ΜΑΛΟC /
²⁶ Δ[ΗΜ]Ι'ΤΡΙC ΜΑΚ(Ε)ΛΑΡΙC ΙΩ(ΑΝΝΗC) /
²⁷ ΜΑΚ(Ε)ΛΑΡΙC ΑΝΤΡΕ(ΑC) ΜΟΥ /
²⁸ ΖΑΚΙΤ[ΗC] [...]Ο[.....]ΟΝΙ' /
²⁹ ΤΖΙ ΝΗΚΩ[ΛΑΟC] Ο [ΚΟ]ΡΜΑΡΙC /
³⁰ ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο [...]Τ[...] ΜΕ ΤΟΝ /
³¹ ΑΔ[ΕΛΦΟΝ ΑΥΤ]ΟΥ ΝΗΚΟΛΑΟC /
³² [.....]ΕΟC ΚΗΡΓΙΑΚΥ /
³³ [Α]ΔΒ[Α]ΝΗ'ΤΗC ΔΙΜΗ'ΤΡΙΟC /
³⁴ ΤΡΟΥΧΗC ΖΟ'ΡΟ ΜΑΚ(Ε)ΛΑ'ΡΕνα /
³⁵ [Μ]ΑΡΓΑΡΙ'ΤΑ Η Α'ΥΛΟΝΗ'ΤΙσα /
³⁶ ΚΑΛ'Η Η ΛΟΥΠΙ'ΝΕΝΑ /
³⁷ [Ε]ΤΟΥC CΘΚΕ

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐξαιρετικὰ φθαρμένη στοὺς στίχους 28-32 τόσο ποὺ νὰ καθίσταται ἀδύνατη ἡ ἀνάγνωση μεγάλου τμήματος τῶν ὀνομάτων.

στ. 3-9, 37. Ἡ ἐπιγραφή φέρει τριπλὴ χρονολογία. Στὴν ἀρχὴ δηλώνεται τὸ ἔτος 1416 ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ καὶ 31ο ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τοὺς Ἑνετούς, καὶ στὸ τέλος τὸ ἔτος 6925 ἀπὸ κτίσεως κόσμου. Ἡ ἐπιγραφή ἀκολουθεῖ τὴν τάση γιὰ διπλὴ χρονολόγηση ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ καὶ ἀπὸ ἐνάρξεως τῆς βενετικῆς παρουσίας στὴν Κέρκυρα, ποὺ ἀπαντᾷ στὰ γνωστὰ κερκυραϊκὰ ἔγγραφα τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα⁵³, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴ νοταρικὴ πράξη διορισμοῦ Κερκυραίων εὐγενῶν ὡς πρέσβειων τῆς

53. Ἀπαντᾷ βεβαιωμένα ἕως τὸ ἔτος 1447. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ὑγράφων ἐλευθερίας, 182 πράξη τοῦ νομικοῦ Νικολάου Σπαρμιώτη τοῦ 1391. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Τρία κερκυραϊκὰ νοταριακὰ ἔγγραφα, 18, ἔγγραφο τῆς 16ης Ἰανουαρίου 1398, καὶ 21, ἔγγραφο τῆς 21ης Ἰουνίου 1420. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ἀντίγραφα νοταριακῶν πράξεων τοῦ 15ου αἰ. στὰ κατάστιχα τοῦ κερκυραίου νοταρίου ἱερέα Σταματίου Κοντομάρη, *Παρνασσός* 41 (1999), 164-165, ἔγγραφο τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1400. ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Ὑγράφα ἀναφερόμενα στὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία στὴν Παλαιόπολη τῆς Κέρκυρας κατὰ τὸ 14ο καὶ 15ο αἰ., *Ἐφα καὶ Ἐσπέρια* 3 (1996-1997), 29, ἔγγραφο τῆς 25ῆς Ἀπριλίου 1431. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Κερκυραϊκὸν προικοσύμφωνον τοῦ 15' αἰῶνος, *Θεολογία* 3 (1925), 48.

κερκυραϊκής κοινότητας στὴ Βενετία, ποὺ συντάχθηκε στὶς 28 Μαΐου 1386⁵⁴. Ἡ ἀναφορὰ τῆς κυριάρχου ἐξουσίας, μὲ τὴν ἔνδειξη τῶν ἐτῶν τῆς κυριαρχίας της, στοιχεῖο τοῦ λατινικοῦ τύπου σύνταξης ἐγγράφων⁵⁵, ἀνάγεται στὴν περίοδο τῆς ἀνδηγαυικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ. Ἀπαντᾷ στὰ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς Κάτω Ἰταλίας τοῦ 13ου αἰῶνα⁵⁶ καθὼς καὶ στὰ γνωστὰ κερκυραϊκὰ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς ἀνδηγαυικῆς περιόδου, ὅπως τὰ συμβόλαια ποὺ συνέταξε ὁ νομικὸς Δημήτριος Μαλάκης τὸ 1371 καὶ 1374⁵⁷. Στὰ ἐγγράφα διαπιστώνεται ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἔτους κάθε Μάιο, ἀλλὰ καὶ τῆς προσμέτρησης τῶν ἐπιπλέον μηνῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ ἐγγράφο τῆς 21ης Αὐγούστου 1401 στὸ ὁποῖο τὸ περιγραφόμενο περιστατικὸ ἔλαβε χώρα *μετα τοὺς χρόνους ὅπερ ἔλαβον τὴν ἡγεμονίαν οἱ Βενετικοὶ ἐν τῇ πόλει καὶ νήσῳ Κερκίρας χρόνοι δεκαπέντε καὶ μῆνας τρις ἐν τῷ χιλιοστῷ τετρακοσιοστῷ πρωτον ἔτος ἀπο τις Χριστοῦ καταστάσεως ἐν τῇ ἡκοστῇ πρώτῃ τοῦ μηνὸς αὐγουστοῦ*⁵⁸. Στὴν ἐπιγραφὴ ἐπομένως τὸ 31ο πρῶτο ἔτος ἀντιστοιχεῖ στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1416 καὶ μετὰ, σὲ συνδυασμὸ δὲ μὲ τὸ ἔτος 6925 ἀπὸ κτίσεως κόσμου τὸ ὁποῖο συμπίπτει μὲ τὸ 1416 ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ γιὰ τὴν περίοδο Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος, καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ συντάχθηκε στὸ τέλος τοῦ 1416.

στ. 9. *ευτυχὸς ἀμὴν*. Πρόκειται γιὰ συνήθη κατάληξη τοῦ προοιμίου τῶν κερκυραϊκῶν νοταρικῶν πράξεων τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνα⁵⁹. Συνηθισμένη ἐπίσης στὰ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς⁶⁰.

στ. 37. Ἡ ἐπανάληψη τῆς χρονολογίας στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς, προσαρμοσμένης στὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογικὸ σύστημα, ἀπαντᾷ καὶ στὸ συμβόλαιο τοῦ 1391 τοῦ νομικοῦ Νικολάου Σπαρμιώτη καθὼς καὶ σὲ ἑλληνικὰ ἐγγράφα τῆς Κάτω Ἰταλίας τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰῶνα⁶¹.

54. MUSTOXIDIS, *Delle cose corciresi*, LX.

55. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Ἑγγραφον ἐλευθερίας*, 180.

56. TRINCHERA, *Syllabus*, passim.

57. Βλ. ἀντίστοιχα, MM, *Acta*, τ. 5, 67 καὶ τ. 3, 245.

58. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 112.

59. Βλ. παραπάνω σημ. 52.

60. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Ἑγγραφον ἐλευθερίας*, 185.

61. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Ἑγγραφον ἐλευθερίας*, 182-183. TRINCHERA, *Syllabus*, 424-425 (ἔγγρ.

Οἱ ἀδελφοὶ καὶ κτήτορες τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει νὰ εἶναι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, ἐφόσον δὲν δηλώνεται διαφορετικὴ καταγωγή. Στὴν ἐπιγραφή ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα 30 χορηγῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνας ἱερέας καὶ τρεῖς γυναῖκες. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ἀδελφὸς» γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν χορηγῶν καὶ ἐπομένως τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ δεύτερη παλαιότερη γνωστὴ στὸν χώρο τῆς Κέρκυρας καὶ μαζὶ μὲ ἐκείνη τῆς 7ης Μαρτίου 1400 στὸ ἔγγραφο συμβιβάσεως τῶν κτητόρων καὶ ἀδελφῶν τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν⁶² ὁρίζουν τὸ χρονικὸ ὄριο τῆς ἀνίχνευσης τοῦ θεσμοῦ τῶν κτητορικῶν ἀδελφοτήτων στὸν ἰόνιο χώρο.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὸν ναὸ τῆς Ὑ. Θ. Λιβιώτισσας, τοῦ ἴδιου χωριοῦ, ὡς ἐνιαία οἰκονομικὴ μονάδα διαχειριζόμενη ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα τῶν κτητόρων τους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴ μέριμνα γιὰ τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τους καὶ γιὰ τὴν ἱερουργία τους⁶³. Ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, χωρὶς νὰ πειραχτοῦν οἱ τοιχογραφίες καὶ ἡ ἐπιγραφή. Οἱ ἐργασίες πιθανὸν ὁλοκληρώθηκαν τὸ 1710, ἔτος ποὺ ἀναγράφεται στὸ κλειδί τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΩΣ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΤΗΣΗΣ

Κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο τόσο σὲ περιοχὲς ποὺ ἀνῆκαν στὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ σὲ περιοχὲς ὑπὸ λατινικὴ ἢ τουρκικὴ κυριαρχία ἐμφανίζεται διαδεδομένη ἡ συνήθεια τῆς ἀναγραφῆς στοὺς τοίχους, στοὺς κίονες, σὲ μαρμάρινες πλάκες ἢ ἄλλα ἐμφανῆ σημεῖα τῶν ναῶν ἢ τῶν μοναστηριῶν, τοῦ περιεχομένου ἐπίσημων ἐγγράφων (χρυσόβουλλων, ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, δωρεῶν, διαθηκῶν), τὰ ὁποῖα κυρίως ἀναφέρονταν σὲ παραχωρήσεις ἢ κληροδοτήσεις περιουσιακῶν στοιχείων καὶ

299 τοῦ 1257), 432-434 (ἔγγρ. 303 τοῦ 1266), 438-440 (ἔγγρ. 306 τοῦ 1267), 478-480 (ἔγγρ. 324 τοῦ 1271).

62. Βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 109-111.

63. Βλ. ἐνδεικτικά, Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Τ.145, φ. 165r σύμβαση τῆς 26ης Μαρτίου 1558 μεταξὺ τῶν «κουμεισίων» τῶν δύο ναῶν καὶ τοῦ ἱερέα Καλοϊωάννη Μαυρομάτη μὲ τὴν ὁποία τὸν ὅρισαν ἱερουργὸ στὸν ναὸ γιὰ τέσσερα χρόνια. Βλ. ἀκόμη, ΚΑΠΑΔΟΧΟΣ, *Ναοί*, 205. ΣΠ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία τῆς Κέρκυρας τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ κατάλογος κλήρου καὶ ναῶν τοῦ ἔτους 1820*, Κέρκυρα 2004, 80.

περιείχαν περιγραφικούς καταλόγους ακινήτων⁶⁴. Ἡ πρακτικὴ αὐτή, ἢ ὅποια συνεχίστηκε καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια, φαίνεται πὼς ἀπηχοῦσε τὴν ἀνάγκη διασφάλισης τῆς περιουσίας τῶν ναῶν ἢ μονῶν μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν πράξεων σὲ ὑλικὸ ἀνθεκτικὸ στὸν χρόνον καὶ σὲ θέσῃ τέτοια ὥστε τὸ περιεχόμενό τους νὰ καθίσταται γνωστὸ στὸ εὐρὺ κοινό, τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς μάρτυρας⁶⁵. Στὶς ἐπιτοίχιες ἀναγραφές περιλαμβάνονται, πέραν τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων, χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν στὴ μονὴ τῆς Ὁδηγήτριας καὶ στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ⁶⁶, καὶ οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν καὶ οἱ δωρεές τους πρὸς τὸν ἰδρυόμενο ναὸ ἢ μονή. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἐπιγραφῶν τοῦ 13ου αἰῶνα προέρχονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μάνης, τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν Κύπρο⁶⁷. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν στὴν Κρήτη τοῦ 15ου αἰῶνα⁶⁸, στὴ Σερβία καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας⁶⁹, καθὼς καὶ στὸν βόρειο ἐλληνικὸ χῶρο τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα⁷⁰.

Μὲ ἐξαίρεση τὶς ἐπιγραφές ποὺ περιέχουν τὰ κείμενα ἐγγράφων, οἱ δωρητήριες καὶ εἰδικότερα οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές δὲν εἶναι βέβαιο ἂν προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ νοταρικῶν πράξεων παραχώρησης ἀγαθῶν ἢ διαθήκες. Παρότι ἡ ἀναγραφὴ τῶν δωρεῶν στοὺς τοίχους καθιστοῦσε περιττὸ τὸν νοτάριο καὶ τοὺς μάρτυρες, ἀφοῦ ἦταν ἡ

64. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 83. Ἡ συνήθεια ἀνάγεται σὲ αὐτοκρατορικὲς χορηγίες καὶ ἀποφάσεις τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἡ ὁποία υἱοθετήθηκε στὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ τὸν ἀπλὸ κόσμον (ὅ.π.).

65. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 86, 88. ΔΡΑΝΑΚΗΣ, Δύο ἐπιγραφές, 52. S. E. J. GERSTEL, Mapping the Boundaries of Church and Village, *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, ed. S. E. J. GERSTEL, Washington, D.C. 2013, 337-338, 345.

66. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 80 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, Ἅγιος Δημήτριος ἡ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ, Ἀθήνα 2002, 239-244.

67. Βλ. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 83-85 ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα.

68. Ὅπως στὴν ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀγίων Πατέρων στὰ Πάνω Φλώρια Σελίνου, ὅπου ὁ Μανουὴλ Ἐρμιογιάννης σημείωσε τὸ 1470 τὴν ἀφιέρωσή του σὲ ἀκίνητα καὶ δένδρα. Βλ. GEROLA, *Monumenti*, τ. 4, 449-451· KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 85.

69. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 82, 83.

70. E. DRAKOPOULOU, Inscriptions de la ville de Kastoria (Macédoine) du 16e au 18e siècle: tradition et adaptation, *Revue des études byzantines* 63 (2005), 33.

ἴδια ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα ποὺ λειτουργοῦσε ὡς μάρτυρας τῶν καταγεγραμμένων συμφωνιῶν, ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐπιγραφές ἀναπαράγουν νοταρικὲς πράξεις, γραμμένες σὲ χαρτὶ ἢ περγαμινῇ, ὅπως συνέβαινε μὲ τὰ ἔγγραφα, καὶ ὅτι τοῦτο ἦταν δυνατό νὰ γίνει ἀκόμη καὶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές⁷¹. Θεωρῶ ὅτι ἡ παρουσία ἐπιγραφῶν μὲ λεπτομερεῖς καταγραφὲς ἀκινήτων ἀγαθῶν ἢ χρημάτων στὴν ὑπαιθρο ὀφειλόταν μᾶλλον στὴν ἀνυπαρξία νοταρίων, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ καταγράψουν τὶς δωρεὲς καὶ νὰ κατοχυρώσουν τὰ ἀπορρέοντα δικαιώματα τοῦ ναοῦ ἢ τῆς μονῆς ἐπὶ τῶν ἀκινήτων καὶ ταυτόχρονα τὰ κτητορικὰ δικαιώματα τῶν δωρητῶν. Ἐξάλλου, ἡ ἐπιγραφή δὲν ἔχει τὴν τυπικὴ μορφή ἐπίσημου ἐγγράφου, ἀλλὰ συνίσταται στὴν ἐλεύθερη ἀναγραφὴ προσώπων καὶ ἀγαθῶν στὴν ὁποία ἀκολουθεῖται εἴτε ἡ δομὴ ποὺ οἱ κτήτορες ἔδωσαν στὸν τεχνίτη εἴτε ἐκείνη ποὺ ἐκεῖνος προέκρινε.

Περνώντας στὰ παραδείγματα τῆς Κέρκυρας, εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ παρὰπάνω ἐπιγραφὲς δὲν προϋποθέτουν ἔγγραφα. Ἄν ὑπῆρχαν, τότε σὲ ἐνδεχόμενη ἀνάγκη θὰ ἀντιγράφονταν αὐτὰ καὶ θὰ παρουσιάζονταν ἢ θὰ δηλωνόταν ἡ ἀπώλειά τους καὶ ἡ κατ' ἀνάγκη προσφυγὴ τῶν ἐνδιαφερομένων στὴν ἐπιγραφή, ὡς ἀποκλειστικὸ πλεόν τεκμήριο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν δικαιωμάτων τους. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους ἐπίσης προκύπτει ὅτι δὲν ἀποσκοποῦσαν στὴν κατοχύρωση δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας σὲ ἀφιερούμενα ἀγαθὰ, ἀφοῦ αὐτά, ὅπου ἀναφέρονται, δὲν προσδιορίζονται μὲ λεπτομέρειες. Τὰ κερκυραϊκὰ παραδείγματα, μὲ τὴν ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν κητόρων ἢ τῶν κτητορικῶν χωριῶν, ἐπέδωκαν τὴ διηνεκὴ μνήμη ὅσων συνέβαλαν στὴν ἰδρυση ἢ τὴν ἀνακαίνιση τῶν ναῶν, τὴ διασφάλιση τῶν κτητορικῶν τους δικαιωμάτων καὶ συνακόλουθα τὸν ἀποκλεισμὸ ὅσων δὲν εἶχαν συμβάλει, στοιχεῖο ποὺ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὲς στὴ δεύτερη ἐπιγραφή τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα.

Οἱ ἐπιγραφές, ἐλλείψει ἄλλης γραπτῆς μαρτυρίας, ἐπεῖχαν θέση ἐπίσημου ἐγγράφου καὶ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ περιπτώσεις διεκδίκησης ἢ κατοχύρωσης περιουσιακῶν ἢ κτητορικῶν δικαιωμάτων.

71. KALOPISSI-VERTI, Church inscriptions, 86-87. Ἡ θέση στηρίζεται στὴν ἀναφορὰ ἐνὸς «νομικοῦ» σὲ ἐπιγραφή ναοῦ τῆς ἀγροτικῆς Μάνης, ἡ ὁποία ὅμως ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἔνδειξη τῆς ἐκεῖ παρουσίας τοῦ συγκεκριμένου προσώπου, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἄλλωστε ἀντιγράφονταν, χάρις δὲ ἀκριβῶς στὴν ἀντιγραφή, ἔχει διασωθεῖ τὸ περιεχόμενο τῶν παραπάνω ἐπιγραφῶν, ποὺ δὲν σώζονται πλέον. Στὸν ἰόνιο χώρῳ, ἡ χρῆσις τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων σὲ περιπτώσεις δικαστικῆς διεκδίκησης ἢ διευκρίνισης κτητορικῶν δικαιωμάτων, βεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ἀρχειακὲς πηγές. Τῇ σχετικῇ ἐντολῇ ἔδινε ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ ἢ ὁ ἐνδιαφερόμενος, καὶ τὴν ἀντιγραφή συνήθως ἔκανε κάποιος ζωγράφος ἢ νοτάριος, ἐνῶ μπορούσε νὰ γίνῃ στὸν ἴδιον χρόνον καὶ ἀπὸ νοτάριο καὶ ἀπὸ ζωγράφο ξεχωριστά, ἐφόσον συνέτρεχε λόγος. Σημειῶνω τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὰ Σανίδια Κυθήρων τὸ 1706, ὅταν γιὰ τὴ διευκρίνιση τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων στὸν ναὸ κλήθηκε ἀπὸ τὸν κτήτορα τοῦ ναοῦ ὁ νοτάριος ἱερέας Ἀντώνιος Φατζέας νὰ ἀντιγράψῃ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κτήτορα καὶ ἐνώπιον μαρτύρων τὴν ἐπιγραφή (*ἰσκλητζίον*) λόγον κατὰ λόγον καθὸς εἰς τὸ προτότηπον κείμε, ἐνῶ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχές κλήθηκε ὁ νοτάριος καὶ ζωγράφος Ἰωάννης Καλονᾶς νὰ ἀντιγράψῃ καὶ αὐτὸς τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή καὶ νὰ καταθέσῃ τὸ κείμενον στὴν ἀρμόδια ὑπηρεσία⁷². Ἀνάλογη εἶναι ἡ χρῆσις καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν κτητορικῶν ναῶν τῆς οἰκογένειας Σκιαδόπουλου στὸ χωριὸ Ψωραροὶ τῆς Κέρκυρας, τὸ 1707⁷³. Γιὰ τὴ διερεύνησις τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὸν Ἑκτορα Λουκᾶνῃ καὶ στὸν Βασίλῃ Σκιαδόπουλο, ποὺ ἐκδικαζόταν τότε στὸ βαϊλικὸ δικαστήριον (*foro prettorio*) καὶ ἀφοροῦσε τὰ κτητορικὰ δικαιώματα στοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου στὸ παραπάνω χωριό, ὁ βαῖλος Giovanni Foscari ζήτησε, γιὰ τὴν τεκμηρίωσι τῶν προβαλλόμενων ἀπὸ τὸν Σκιαδόπουλο κτητορικῶν δικαιωμάτων, *κοπία του κοντικος ιται γραμα ισιν αιογραφισμαιο εις την μονην του αγίου Βασιλείου και αγίου Προκοπίου οπο τον όπιον φενονται τα ονοματα των εκπιτορον αυτον και με ἐντολή του (μαντάτο)*, τῆς 28ης Μαΐου 1707, διέταξε κάθε διαθέσιμο νοτάριο νὰ πάει στὶς δύο ἐκκλησίαις *δια να ασικόσι μια κοπια αουτεντικι απο τις ανοθεν κοντικας* καὶ νὰ δοθεῖ στὸν Σκιαδόπουλο. Στὶς 30 Μαΐου 1707 ὁ νοτάριος Ἰάκωβος

72. Χ. Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Εἰδήσεις γιὰ ναοὺς καὶ μονῆς στὰ Κύθηρα ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγές, *Πρακτικὰ τοῦ Ἐ' Διεθνοῦς Πανιονίου Συνεδρίου* (Ἀργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), ἐπιμ. Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 1, Ἀργοστόλι 1989, 272 [ἀνατύπωση: *Η ΙΔΙΑ, Βενετικὴ παρουσία στὰ Κύθηρα. Ἀρχειακὲς μαρτυρίες*, Ἀθήνα 1991, I].

73. Βλ. τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, φάκ. Λ.3, βιβλίον 14, φ. 9τ-ν. Εὐχαριστῶ τὸν φίλον Κώστα Γραμμμένο γιὰ τὴν ὑπόδειξιν τῶν ἐγγράφων.

Λαγκαδίτης πήγε στο χωριό, σὲ ἐφαρμογὴ τῆς σχετικῆς ἐντολῆς τοῦ βάλου, καὶ ἐπισκέφτηκε τὶς δύο ἐκκλησίες, μαζί μὲ τρεῖς μάρτυρες, γιὰ νὰ δεῖ καὶ νὰ καταγράψει τὶς ἐπιγραφές. Λόγω τῆς ἀπουσίας κτητορικῶν ἐπιγραφῶν, ὁ νοτάριος περιορίστηκε στὴν ἀντιγραφή τῶν ἀφιερωτικῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ὑπῆρχαν στὶς εἰκόνες, χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἂν ἐπρόκειτο γιὰ φορητὲς εἰκόνες ἢ γιὰ τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες ἐπίσης ἀποδείκνυναν τὴν κτητορικὴ σχέση τοῦ Σκιαδόπουλου μὲ τοὺς δύο ναοὺς⁷⁴.

Ἀνάλογο πιθανότατα ρόλο εἶχε τὸ ἀντίγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὁδηγήτριας τῶν Ἀγραφῶν, τὸ ὁποῖο ἀναπαράχθηκε τουλάχιστον δύο φορὲς μέσα στὸν χρόνο, καθὼς καὶ ἡ περγαμινὴ τοῦ Παντοκράτορα Ὑψηλοῦ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε κανένα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ νὰ αἰτιολογεῖ τὴν παραγωγή της.

Ἡ χρῆση τῶν ἐπιγραφῶν ὡς τεκμηρίων δικαιολογεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κτητόρων γιὰ τὴν κατάρτιση ἀντιγράφου καὶ τὴ διαφύλαξή του στὰ κατάστιχα κάποιου νοταρίου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κάποιος ἐπιτακτικὸς λόγος ἢ δικαστικὴ διαμάχη, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τοῦ Προφήτη Ἡλία, ὅπου ὁ νοτάριος κλήθηκε νὰ καταγράψει τὶς ἐπιγραφές στὸ κατάστιχο *δια να φενοντε ις σε καθε κερο τα ονοματα τον αδελφον και εκπιτορον*. Ἐπίσης δικαιολογεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν κατὰ λέξιν μεταγραφὴ στὰ κατάστιχα τῶν νοταρίων, παλαιότερων ἀντιγράφων ἐπιγραφῶν ποὺ δὲν σώζονταν πλέον, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ λαμβάνουν ἐπίσημα ἀντίγραφα ὅποτε θὰ τὰ χρειάζονταν, ὅπως ρητὰ δηλώνεται στὴ σχετικὴ πράξη ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τοὺς κτήτορες τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα τὸ 1689. Οἱ νοτάριοι στὴν περίπτωση αὐτῇ, πέρα ἀπὸ τὸν ρόλο τους στὴν καταγραφή τῆς θελήσεως τῶν ἐμφανιζομένων ἐνώπιόν τους συμβαλλομένων μερῶν, ἀναλάμβαναν καὶ τὸν ρόλο τῆς παραγωγῆς ἐπίσημων ἀντιγράφων ἀπὸ ἔγγραφα, πράξεις ἢ ἄλλα κείμενα ποὺ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς εἶχαν

74. Ὑἔτσι, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, *αποκατου απο την ἱκονα του αγιου Βασιλιου δεξια μαιρια ἱβρισκονται γραματα οπου λεγι ος κατοθεν. δεῖσις του δουλου του θεου σταματελου σκυαδοπουλου πατρουνατος ἔτι 15η αυγουστου*. Ἐπίσης στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου, *βρῆκε τὰ ἀκόλουθα γραματα απο κατου απο την ἱκονα του Χριστου στο ταιμπλο... δεῖσις του δουλου του θεου βασιλι σκυαδοπουλος ... και τον τεκνον αυτου και τις συμβιας αυτου σταθο, καθὼς ἐπίσης στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, κατου απο μια φανεστροπουλα ... δεῖσις του δουλου του θεου Βασιλις Σκυαδοπουλος και τις συμβιας και τον ταικνον αυτου - Ετι αχοη (ὁ.π.)*.

στήν κατοχή τους. Ἡ ἐμφάνιση ἐνώπιον τοῦ νοταρίου μὲ τὸ αἶτημα νὰ καταγραφεῖ καὶ νὰ ἀντιγραφεῖ τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο ἦταν ἀρκετὰ συχνή καὶ διακρίνεται ὡς ἰδιαίτερη πράξη στὰ νοταρικὰ κατάστιχα. Σὲ πολλές περιπτώσεις μάλιστα τὸ προσκομιζόμενο ἔγγραφο παρέμενε στὸν νοτάριο ὁ ὁποῖος τὸ ἐπεσύναπτε (*ἰνφιλτζάριζε*) στὸ κατάστιχό του. Στὴν περίπτωσή μας, τὰ ἀντίγραφα τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν, ὡς ἔγγραφα πλεόν ποὺ ἀποδείκνυναν τὴν κατοχὴ τοῦ ναοῦ, ἄσχετα ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀντιγραφέα τους, μὲ τὴν καταχώρισή τους στὰ νοταρικὰ κατάστιχα ἀποκοτοῦσαν κύρος, οἱ δὲ κτήτορες μποροῦσαν νὰ λάβουν ἀντίγραφο, ὅπως ἔγινε στὴν περίπτωση τῶν Ἀγραφῶν. Χάρη στὴν τακτικὴ αὐτὴ σήμερα ἔχουμε στὴν κατοχὴ μας πέρα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ παρουσιάστηκαν προηγουμένως, καὶ ἄλλες πράξεις ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς γιὰ τὴν ἵδρυση νῶν καὶ μονῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ γενικότερη δραστηριότητα τῶν κτητόρων τους⁷⁵.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ἈΛΛΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στὰ ἐπιγραφικὰ παραδείγματα συλλογικῶν χορηγιῶν ἀπὸ τὸν λοιπὸ ἐλληνικὸ χῶρο ἀναδεικνύεται τὸ γεγονὸς τῆς συμμετοχῆς τόσο τῶν σημαντικῶν μελῶν τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν ὅσο καὶ τῶν ἀπλῶν ἀγροτῶν. Σὲ πολλές ἐπιγραφὲς οἱ συμμετέχοντες ἀναγράφονται ὀνομαστικά, σὲ ἄλλες πάλι μνημονεύονται ὀνομαστικὰ οἱ σημαντικότεροι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἀκολουθοῦν συλλογικὰ καὶ ἀνώνυμα. Ὅπου οἱ συλλογικὲς χορηγίες περιλαμβάνουν ὁλόκληρα χωριά, οἱ ἀναφορὲς εἶναι συνοπτικὲς, χωρὶς νὰ διακρίνονται οἱ χορηγοὶ κατ' ὄνομα, ἐνῶ σὲ ἄλλες οἱ συνδρομητὲς διακρίνονται γενικὰ σὲ πρόκριτους καὶ κοινὸ λαὸ ἢ σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους ἢ μεῖζονες, ἐκφράσεις ποὺ ὀρίζουν τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν, ἢ ὅποια θὰ μποροῦσε νὰ ὀφείλεται στὴν περικοπὴ, τὴν ἡλικία ἢ τὴ γενικὴ ἐκτίμησιν⁷⁶.

Στὶς κερκυραϊκὲς περιπτώσεις, ὅπου ἡ συλλογικὴ χορηγία περιλαμβάνει ὁλόκληρα χωριά, οἱ ἀναφορὲς εἶναι συνοπτικὲς, ὅπως στὸν Ὑψηλὸ Παντοκράτορα, ὅπου ὅμως ἡ συμμετοχὴ ἐνὸς χωριοῦ ἀφορᾷ

75. Βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν*, 18-19.

76. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες*, 92-93· Η ΙΔΙΑ, *Church foundations*, 336, 337· Η ΙΔΙΑ, *Collective patterns*, 128-129, 131· Η ΙΔΙΑ, *Dedicatory inscriptions*, 37 ὅπου καὶ τὰ παραδείγματα.

στήν πραγματικότητα τὴ συμμετοχὴ μερίδας τῶν κατοίκων του, τότε ἡ ὀνομαστικὴ ἀναφορὰ τῶν χορηγῶν κρίνεται ἀναγκαία, ὅπως στήν Ὁδηγήτρια Ἀγραφῶν. Ἐνας συνδυασμὸς τῶν δύο διαπιστώνεται στήν ἐπιγραφὴ τοῦ Προφήτη Ἡλίας Κουναβάδων, ὅπου ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν κτητόρων ἀνὰ χωριὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐξαντλητικὴ, ἀλλὰ ὡς περιλαμβάνουσα μόνον τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς «ἐντίμους ἄνδρες» τῶν χωριῶν, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὴ ρητὴ δήλωση τῆς ἐπιγραφῆς, στήν ἰδρυση εἶχε συμβάλει ὁλόκληρη ἡ κοινότητα τῶν ἀναφερομένων χωριῶν.

Ἡ σύνθεση τῆς ὁμάδας τῶν χορηγῶν, στὶς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἀναφορὲς ἔχουν προσωπικὸ χαρακτήρα, παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὸ φύλο καὶ τὸ ἄξίωμα τῶν χορηγῶν, ἐνῶ δὲν ὑπάρχουν καθόλου στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ἐπάγγελμα, τὴν κοινωνικὴ θέση ἢ τὶς οἰκονομικὲς τους δυνατότητες. Ἐπίσης ἀπουσιάζουν στοιχεῖα ποὺ νὰ ἀναφέρονται στήν οἰκογενειακὴ τους κατάσταση, μὲ ἐξαίρεση τέσσερις περιπτώσεις στὶς ὁποῖες δηλώνεται ὅτι τὸ ἀναγραφόμενο πρόσωπο εἶχε συγγενικὴ σχέση μὲ τὸ προηγούμενο· σὲ δύο περιπτώσεις ἀναφέρεται ὡς ἀδελφὸς τοῦ προηγούμενου, σὲ μία ὡς γαμπρὸς καὶ σὲ μία ὡς ἀνεψιὰ. Ἐπίσης ἐξαιρετικὰ σπάνια εἶναι ἡ μαρτυρία συλλογικοτήτων, κάτι ποὺ διαπιστώνεται στὶς ἐπιγραφὰς τοῦ λοιποῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ὅπου ἀπαντοῦν περιπτώσεις συνεργασίας γενεῶν⁷⁷. Ἀξιοπαρατήρητη εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία ἀδελφοσυνῶν, τῶν ἀδελφικῶν δηλαδὴ κοινωνιῶν ποὺ συγκροτοῦνταν ἀπὸ τοὺς νόμιμους ἄρρενες κληρονόμους ὅταν αὐτοὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα παρέμεναν περιουσιακὰ ἐνωμένοι, καλλιεργώντας ἀπὸ κοινοῦ τὴν πατρικὴ περιουσία καὶ συμμετέχοντας ἐξ ἴσου στὰ κέρδη καὶ τὶς ζημιές⁷⁸. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπιγραφὰς, οἱ ἀδελφοσύνες ἀπαντοῦν σὲ νοταρικὲς πράξεις ἀντίστοιχου πρὸς τὶς ἐπιγραφὰς περιεχομένου, κυρίως ὅμως σὲ πράξεις ὅπου καταγράφονται οἱ ἀποφάσεις τῆς ὁμάδας τῶν κτητόρων ἐνὸς ναοῦ⁷⁹.

77. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρουπεβίτζιας στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη, *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Ἀθήνα 1991, 173· ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΓΗ, Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, 93.

78. Γιὰ τὸν θεσμό, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ τεκμηριωμένα στήν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ 1373, βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες*, 105-109. Β. ΚΟΥΡΗ, Ἡ ἀδελφοσύνη τῶν χωρικῶν στήν Κέρκυρα ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα, *Τὰ Ἱστορικὰ* 53 (2010), 303-338, ἡ ὁποία στηρίζεται στὶς ἀναγραφὰς τῶν βαρονιῶν ποὺ εἶχαν ἐκτάσεις στήν περιοχὴ τῆς Λευκάμης.

79. Βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες*, 331-332.

Ἐδῶ, μία μόνον φορά, στήν ἐπιγραφὴ τοῦ 1416, χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «κληρονομία», γιὰ νὰ περιγράψει τοὺς ἀπογόνους καὶ συνδικαιούχους τῆς ἀδιανέμητης πατρικῆς περιουσίας, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀδελφοσύνη, ἀφοῦ δὲν λείπουν οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ ὅρος ἀδελφοσύνη χρησιμοποιεῖται ὡς ἰσοδύναμος τοῦ ὅρου κληρονομία⁸⁰.

Στὶς κερκυραϊκὲς ἐπιγραφὰς τὰ ἀναγραφόμενα πρόσωπα ἐμφανίζονται ὡς μονάδες, θὰ πρέπει ὅμως στήν πραγματικότητα νὰ νοηθοῦν ὡς ἐκπρόσωποι οἰκογενειῶν⁸¹ καὶ ὄχι ὡς ἄτομα, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὸ ἰσχύον στὸ νησὶ κτητορικὸ δίκαιο, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται σὲ μεταγενέστερα τῶν ἐπιγραφῶν ἔγγραφα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ κτητορικὸ δικαίωμα μεταβιβάζοταν σὲ ὅλους τοὺς ἀπογόνους μὲ τὴ μορφὴ μεριδίου, ἰδιαίτερα δὲ στὶς συλλογικὲς κτητορεῖες, ὅπου δὲν ὑφίσταντο κτητορικὰ μερίδια, καὶ ὅλοι οἱ ἀπόγονοι μετεῖχαν τοῦ κτητορικοῦ δικαιώματος⁸².

Στὶς ἐπιγραφὰς ποὺ παρουσιάστηκαν παραπάνω, σὲ ἓνα σύνολο 217 ἐγγραφῶν, ἀπαντοῦν 177 λαϊκοὶ ἄνδρες, 17 κληρικοὶ καὶ 23 γυναῖκες, ἐνῶ ὑπάρχουν 24 συλλογικὲς ἀναφορὲς, τῶν ὁποίων δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων ποὺ ἀφοροῦν.

	Κληρικοὶ	Ἄνδρες-λαϊκοὶ	Γυναῖκες	ΣΥΝΟΛΑ	Συλλογικὲς ἀναφορὲς
1286	4	57	15	76	
1347	1	-	-	1	23
1398	11	95	5	111	
1416	1	25	3	29	1
ΣΥΝΟΛΑ	17	177	23	217	24

Τὰ ὀνόματα τῶν ἱερέων καταγράφονται στὶς ἐπιγραφὰς ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα, χωρὶς καμιὰ ἰδιαίτερη διάκριση, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, ὅπου ἡ θέσις τοῦ ἱερέα, πρῶτου στὴ σειρὰ, φανερώνει τὴν ἐξέχουσα θέσις του στὸ χωριὸ καὶ ἴσως τὴ συμβολὴ του στὴ συγκρότηση τῆς ομάδας ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης ἡ ἀναγραφὴ τῶν

80. Βλ. περίπτωσις ΚΟΥΡΗ, Ἀδελφοσύνη, 314.

81. Γιὰ τὴ σημασία τῆς οἰκογένειας στὶς κτητορικὲς ἐπιγραφὰς τοῦ λοιποῦ ἐλληνικοῦ χώρου βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Collective patterns*, 128-129, 132.

82. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες, 95-98, 317-325.

ὀνομάτων τῶν γυναικῶν, στὶς ἐπιγραφὰς τοῦ 1286 καὶ 1398, γίνεται χωρὶς διάκριση, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀγίου Στεφάνου αὐτὲς σημειώνονται ὅλες μαζί στὸ τέλος.

Στὶς ἐπιγραφὰς τονίζεται ἰδιαίτερα τὸ χωριό, ὡς κτητορικὴ μονάδα, παρὰ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν κατοίκων ποὺ κατεῖχαν τὰ κτητορικὰ δικαιώματα. Τὰ μέλη τῶν κοινοτήτων, μὲ περιορισμένες συνήθως οἰκονομικὲς δυνατότητες, συνενώνονται γιὰ νὰ ἰδρῦσουν ναοὺς, ὅχι μόνον γιὰ τὴν κάλυψη τῶν θρησκευτικῶν τους ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς σημεῖα ἀναφορᾶς μιᾶς εὐρύτερης περιφέρειας, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιστρέφεται ἡ θρησκευτικὴ καὶ συνακόλουθα ἡ κοινωνικὴ τους ζωὴ. Μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς συνεργασίας ἀναδεικνύονται οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ ποὺ συνδέουν τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐρύτερων διοικητικῶν περιφερειῶν στὶς ὁποῖες ἦταν ἐνταγμένα τὰ χωριά, καθὼς καὶ οἱ τρόποι ὑπερβάσης τῶν ὅποιων δυσκολιῶν συνεπαγόταν ἡ ἀνάληψη τῆς ἀνέγερσης ἐνὸς ναοῦ, ἡ ὁποία παρότι ἀποτελοῦσε κατ' ἐξοχὴν ἔργο εὐσέβειας, συχνὰ ὑπερέβαινε τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν⁸³.

Πέραν τῶν ἀνωτέρω, ἡ σύνθεση τῆς ομάδας τῶν χορηγῶν στὶς παραπάνω ἐπιγραφὰς ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν τῆς Κέρκυρας, ἀφοῦ σὲ αὐτὲς ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα 38 χωριῶν. Ἀπὸ αὐτά, 10 ἀνήκουν στὸν 13ο αἰῶνα, αὐξάνοντας σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν οἰκισμῶν τοῦ νησιοῦ⁸⁴. Πρόκειται γιὰ τὰ χωριά ποὺ περιλαμβάνονται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Ὁδηγήτριας Ἀγραφῶν, δηλαδή: Ἀγραφοί, Ἀντιπερνοί, Καρουσάδες, Καβαλούρι, Λευκοράκι, Ἀγία Παρασκευή, Νυμφές, Κληματιά, Κυπριανάδες, Ἅγιοι Δοῦλοι. Πέντε ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἤδη γνωστὰ στὸν 14ο αἰῶνα, ἐπομένως οἱ νέες πληροφορίες μεταθέτουν χρονικὰ τὴν ὑπαρξὴ τους, τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι τὰ ὀκτὼ ἀπὸ τὰ δέκα ὑφίστανται ἔως σήμερα. Ἐπίσης βεβαιώνεται ἡ ὑπαρξὴ δύο ἐπιπλέον χωριῶν στὸν 14ο αἰῶνα, πρόκειται γιὰ τὰ χωριά Βελονάδες καὶ Χουναβάδες, καὶ προστίθεται ἓνα νέο, τὸ χωριὸ Νικολάδες.

Οἱ νέες πληροφορίες αὐξάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν γνωστῶν οἰκισμῶν τῆς βόρειας Κέρκυρας γιὰ τοὺς 13ο-15ο αἰῶνες καὶ διευρύνουν τὴ διαφορὰ σὲ

83. Πρβλ. γιὰ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο, KALOPISSI-VERTI, *Church foundations*, 339.

84. Στὴ βιβλιογραφία ἕως σήμερα ἀναφέρεται ἓνα βυζαντινὸ χωριό, ἐκεῖνο τῆς Καμάρας (ΑΙΤΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Ἐξέλιξη, 522).

σχέση με τις άλλες περιοχές, θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι για την παραπάνω περίοδο, ή αίσθητή διαφορά σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές του νησιού δεν είναι άσχετη με τις πληροφορίες και τα τεκμήρια που είναι διαθέσιμα ή έως τώρα έχουν εντοπιστεί, αν και γενικότερα σε όλες τις χρονικές περιόδους παρατηρείται μεγαλύτερη συγκέντρωση οίκισμών στη βόρεια Κέρκυρα όφειλόμενη κυρίως σε γεωφυσικούς παράγοντες⁸⁵.

Τέλος, τα ανδρικά και γυναικεία ονόματα των επιγραφών αποτελούν πολύτιμο υλικό για τη μελέτη των ονομάτων και την εξέλιξη των επωνύμων του τόπου. Στον πίνακα των χορηγών που ακολουθεί απαντούν συνολικά 141 επώνυμα, κάποια από τα οποία ενδεχομένως να εμφανίζονται στα αντίγραφα των επιγραφών ελαφρώς παρεφθαρμένα, αποτέλεσμα είτε της αδυναμίας του νοταρίου να διαβάσει την επιγραφή είτε της παρεφθαρμένης αποτύπωσής τους στο προσκομιζόμενο αντίγραφο.

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

Οι επιγραφές των τεσσάρων μνημείων που παρουσιάστηκαν στη μελέτη αυτή, σωζόμενες ή σε αντίγραφο, προστίθενται στις λιγοστές καταγραμμένες επιγραφές των θρησκευτικών μνημείων του Ιονίου, ενός χώρου στον οποίο η συστηματική καταγραφή των επιγραφικών του μνημείων έχει καθυστερήσει πολύ, σε σχέση με άλλες περιοχές. Τα τελευταία χρόνια στον τομέα αυτό η μόνη αξία λόγου προσπάθεια ήταν εκείνη του προγράμματος «Επιγραφικά Μνημεία Ιονίων Νήσων» που υλοποιήθηκε από το Έργαστήριο Τεκμηρίωσης Πολιτιστικής και Ιστορικής Κληρονομιάς, του Τμήματος Αρχαιονομίας και Βιβλιοθηκονομίας του Ιονίου Πανεπιστημίου⁸⁶, με πενιχρά πάντως αποτελέσματα, αφού στην ηλεκτρονική σελίδα του προγράμματος βρίσκονται αναρτημένες μόλις 200 επιγραφές, ήδη δημοσιευμένες σε παλαιότερες μελέτες. Το παράδειγμα της Κρήτης, με την πλούσια συγκομιδή επιγραφών και χαραγμάτων, που έγιναν γνωστά χάρη στις πολύχρονες και πολύμοχθες ερευνητικές εργασίες του Giuseppe Gerola⁸⁷, στις αρχές του περασμένου αιώνα, και του ζεύγους Ελένης Αγγελομάτη-

85. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, Έξελιξη, 524.

86. Παρουσίαση του έργου και κατάλογος των επιγραφών είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://tab.ionio.gr/culture/activities/projects/epigraphs.htm>

87. G. GEROLA, *Monumenti veneti dell'isola di Creta*, τ. I-IV, Venezia 1905-1932.

Τσουγκαράκη καὶ Δημήτρη Τσουγκαράκη πρόσφατα⁸⁸, φανερώνει τὴν ἐξαιρετικὴ σημασίαν τῶν μνημείων αὐτῶν γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς, τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ἐπιγραφολόγους καὶ παλαιογράφους, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους κλάδους τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος καὶ καθιστᾷ τὴν ἀνάληψη ἐνὸς ἀντίστοιχου ἔργου γιὰ τὸν ἰόνιο χῶρο ἐπιτακτικὴν.

Ἔως οὗτοῦ γίνετο αὐτό, κάθε πρόσθετη πληροφορία εἶναι χρήσιμη, εἰδικὰ ὅταν προέρχεται ἀπὸ μὴ προφανεῖς χώρους ἔρευνας. Στὴν παρούσα μελέτη, πηγὴ κατὰ κύριο λόγο ἦταν τὰ νοταρικὰ ἀρχεῖα ποὺ φυλάσσονται στὰ Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνας δείχνει ὅτι τὰ νοταρικὰ κατὰστικα πρέπει νὰ τύχουν ἰδιαίτερης προσοχῆς ὄχι μόνον γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας, στὴν ὁποία κατὰ κύριο λόγο ἀναφέρονται, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἐκεῖνα τῶν παλαιότερων χρόνων, ἀφοῦ σὲ αὐτὰ ἔχουν διαφυλαχθεῖ, μὲ τὴ μορφὴ ἀντιγράφων, ἔγγραφα ἀλλὰ καὶ κείμενα ἐπιγραφῶν, τὰ ὁποῖα οἱ κτήτορες τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν θεωροῦσαν ὡς τεκμήρια τῶν κτητορικῶν τους δικαιωμάτων.

Τὰ ἐπιγραφικὰ τεκμήρια ποὺ παρουσιάστηκαν ἐπιβεβαιώνουν ὅτι καὶ στὸν ἰόνιο χῶρο ἀναπτύχθηκαν συμπεριφορὲς συλλογικῆς χορηγίας στὴν ἵδρυση καὶ διακόσμηση ναῶν, ἀντίστοιχες πρὸς ἐκεῖνες τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ ἀνῆκαν στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια καὶ ἐκείνων ποὺ γνώρισαν τὴ λατινικὴ κυριαρχία μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία, ὅπως ἡ Κρήτη. Παρέχουν ἐπίσης ἐξαιρετικῆς σημασίας βάση γιὰ τὴ συσχέτιση τῶν ὀρθόδοξων θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων κτητορικοῦ χαρακτήρα, ποὺ ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κατοχῆς στὶς ἴδιες περιοχές, μὲ τὶς συλλογικὲς χορηγίες καὶ τὰ ἀπορρέοντα ἀπὸ αὐτὲς κτητορικὰ δικαιώματα σὲ ἀτομικὸ ἢ συλλογικὸ ἐπίπεδο. Ἡ δυνατότητα παρακολούθησης τῆς πορείας καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν συγκεκριμένων κερκυραϊκῶν ναῶν καὶ τῶν κτητορικῶν ομάδων τους, ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα καὶ στὴ συνέχεια, χάρις στὰ ἀποτυπώματά τους στὶς ἀρχεὶακὲς πηγές, τὰ καθιστᾷ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ τρόπου διαμόρφωσης τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν κτητόρων σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο καὶ τῆς σταδιακῆς μεταμόρφωσης τῶν κτητορικῶν δικαιωμάτων σὲ συναδελφικὰ καὶ τῶν κτητορικῶν ομάδων σὲ ἀδελφότητες, θέμα τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται ἐκτενέστερα σὲ μελλοντικὴ μελέτη.

88. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ – Ε. ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ, *Σύνταγμα (Corpus) χαραγμάτων ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν τῆς Κρήτης*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν – Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2015.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ

α/α	Χωριά	Έπ. α' (1286)	Έπ. β' (1347)	Έπ. δ' (1398)	Έπ. ε' (1416)	Έπ. γ' (1614)	Σήμερα
1.	Άγ. Παρασκευή	X					
2.	Άγιοι Δοῦλοι	X	X				X
3.	Άγραφοί	X					X
4.	Άντιπερνοί	X					X
5.	Άρμενάδες			X			X
6.	Βαλανιό		X				X
7.	Βαρειά		X				
8.	Βελονάδες			X			X
9.	Έπίσκεψη		X				X
10.	Ζυγός		X			X	X
11.	Καβαλούρι	X					X
12.	Καβαδάτες			X			X
13.	Καρονσάδες	X					X
14.	Κληματιά	X	X				X
15.	Κυπριανάδες	X	X				X
16.	Λαύκη		X			X	X
17.	Λευκοράκη (ι)	X	X				
18.	Μαγουλάδες			X			X
19.	Μιχαλακάδες		X				
20.	Νικολάδες			X			
21.	Νυμφές	X	X				X
22.	Ξαχειράδες		X				
23.	Όμαλή		X			X	X
24.	Περε(α)τικάδες		X				
25.	Περίθεια		X			X	X
26.	Περλεψιμάδες			X			X
27.	Προμαχήδι		X				
28.	Ραχτάδες			X			X
29.	Ροδίνες		X				
30.	Σγουράδες		X			X	X
31.	Σκριπερό				X		X
32.	Σπαρτίλας		X			X	X
33.	Στερεμενάδες			X			
34.	Στρηνίλας		X			X	X
35.	Συνιές		X			X	X
36.	Σωκράκι		X			X	X
37.	Χουναβάδες			X			
38.	χωρίο Θεωδίδων		X				

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΟΡΗΓΩΝ

Στὸν κατάλογο καταγράφονται ἀλφαβητικὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιγραφῶν, μὲ τὴ δῆλωση τῆς καταγωγῆς τους καὶ τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὅποιον ἀπαντοῦν.

Ἀγραφιῶτης Νικόλαος, Καβαδάτες, 1398	Βελοναδίτης Νικολός, Βελονάδες, 1398
Ἀγραφιῶτης Φίλιππος, Καβαδάτες, 1398	Βλάχος Θεόδωρος, Στερεμενάδες, 1398
Ἀκιμίνης Κυριάκης, Καβαδάτες, 1398	Βλάχος Νικόλαος, Ἀρμενάδες, 1398
Ἀλβανίτης Κυριάκης, Σκριπερό, 1416	Βλάχος Φίλιππος, Στερεμενάδες, 1398
Ἀλβάτος Ἀντρίας, Μαγουλάδες, 1398	Βοτανιώτης Κώστας, Ἀρμενάδες, 1398
Ἀλευκιμιώτης Γεώργιος, Καβαδάτες, 1398	Βουλγαράκης Ἰωάννης ἱερέας, Καβαδάτες, 1398
Ἀλευκιμιώτης Μανουήλης, Καβαδάτες, 1398	Βουργαράκης Κυριάκης, Καβαδάτες, 1398
Ἀμπελικὸς Θεόδωρος, Ἀντιπερνοί, 1286	Βρανᾶς Εὐρετός, Βελονάδες, 1398
Ἀναστασία τοῦ Μιχαλόπουλου Κυπριανάδες, 1286	Βραχνὸς Μιχάλης, Καβαδάτες, 1398
Ἀναστασία τοῦ Σώκαλη, Κληματιά, 1286	Βραχνὸς Νικηφόρος, Περλεψιμάδες, 1398
Ἀντρίας τῆς Ἀντρίχας, Ραχτάδες, 1398	Βραχνὸς Φίλιππος ἱερέας, Περλεψιμάδες, 1398
Ἀνυφαντῆς Νικόλαος ἱερέας, Καρουσάδες, 1286	Γάπης Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
Ἀρμένης Κυριάκης, Ἀρμενάδες, 1398	Γουδέλης Γεώργιος, Μαγουλάδες, 1398
Αὐλωνίτης Μιχαήλ, Κυπριανάδες, 1286	Γουναρόπουλος Εὐρετός, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
Αὐλωνίτης Μιχάλης, Καβαδάτες, 1398	Δίδυμος Ἀντρέας, Μαγουλάδες, 1398
Βαγενίτης Ἀλέξης, Σκριπερό, 1416	Δουκιανὸς Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286
Βαγιανίτης Ἀλέξης, Στερεμενάδες, 1398	Δουκιανὸς Θεόδωρος, Καρουσάδες, 1286
Βαγιανίτης Δημήτρης, Καβαδάτες, 1398	Εὐφροσύνη τοῦ Ἀγραφιῶτη, Καβαδάτες, 1398
Βαγιανίτης Ἰωάννης, Ραχτάδες, 1398	Ζιάτης Ἰωάννης Φίλιππος, Μαγουλάδες, 1398
Βαλμᾶς Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416	Ζιάτης Κυριάκης, Μαγουλάδες, 1398
Βαρυβάτης Μιχαήλ, Καβαλούρι, 1286	Ζιάτης Θεόδωρος ἱερέας, Μαγουλάδες, 1398
Βασμούλος Θεόδωρος, Στερεμενάδες, 1398	Ζόρω Μακελάραινα, Σκριπερό, 1416
Βασμούλος Νικόλαος, Ραχτάδες, 1398	Ζουπᾶνος Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
Βατινιώτης Ἰωάννης, Ἀγραφοί, 1286	Ζωρέλλος Νικόλαος, Ἁγία Παρασκευή, 1286
	Θεοδώρα ἡ Βολάχαινα, Νυμφές, 1286

- Θεοδώρα Λούραινα, Ἀγία Παρα-
σκευή, 1286
Θεοχάρης Ἰωάννης, Βελονάδες, 1398
Θερίδης Ἰωάννης, Βελονάδες, 1398
Θιχάλης Μιχαήλ, Καβαλούρι, 1286
Ἰωαννιώτης Δημήτριος, Καβαδάτες,
1398
Ἰωάννα τοῦ Γουναρόπουλου, Ἅγιοι
Δοῦλοι, 1286
Ἰωάννης τῆς Ἐρήνης, Καβαδάτες, 1398
Ἰωάννης τοῦ Λάμπρου, Ἀντιπερνοί,
1286
Καβάδης Νικολός, Καβαδάτες, 1398
Καβαλλαρόπουλος Δημήτριος, Κλη-
ματιά, 1286
Κακαίδας Κυριάκης, Μαγουλάδες,
1398
Καλὴ ἡ Γραμματίκαινα, Καβαλούρι,
1286
Καλὴ ἡ Λαγούλου, Καβαλούρι, 1286
Καλὴ Λουπίναινα, Σκριπερό, 1416
Καλὴ τοῦ Καλοπροσκύνη, Ἅγιοι
Δοῦλοι, 1286
Καλυβᾶς Μιχαήλ, Σκριπερό, 1416
Καλωτᾶς Δημήτριος, Καρουσάδες, 1286
Καμινιτζιώτης Μιχαήλ, Σκριπερό, 1416
Καρλάκης Θεόδωρος, Ἀρμενάδες, 1398
Κασελίνος Μιχάλης ἱερέας, Καβα-
δάτες, 1398
Κατωμέρης Κυριάκης, ἱερέας, Κα-
ρουσάδες, 1286
Κεφαλινὸς Γεώργιος, Ραχτάδες, 1398
Κεφαλονίτης Δράκος, Περλεψιμάδες,
1398
Κλαδαμινὸς Μάνος ἱερέας, Καρου-
σάδες, 1286
Κλήμη Θεοδώρου κληρονομία, Σκρι-
περό, 1416
Κλήμης Σταμάτης, Σκριπερό, 1416
Κληρονόμος Γιώργιος ἱερέας, Σκρι-
περό, 1416
Κομνηνὸς Δημήτριος, Μαγουλάδες,
1398
Κοντογιώργαινα, ἡ παπαδιά, Βελο-
νάδες, 1398
Κοντογιώργης Θεόδωρος, Βελονάδες, 1398
Κοντογιώργης Κορνήλιος ἱερο-
μόναχος, Βελονάδες, 1398
Κοντονικόλαος Ἰωάννης, Μαγου-
λάδες, 1398
Κοντονικόλας Σταμάτης, Μαγου-
λάδες, 1398
Κοντὸς Γεώργιος, Μαγουλάδες, 1398
Κοντὸς Νικόλαος ἱερέας, Μαγουλάδες,
1398
Κοπαδᾶς Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
Κορακιανίτης Ἰωάννης, Ἀγραφοί, 1286
Κόρεντος Νικόλαος, Ἀγραφοί, 1286
Κορμαρῆς Νικόλαος, Σκριπερό, 1416
Κορφιάτικος Εὐρετός, Περλεψιμάδες,
1398
Κορωνάκης Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
Κοσκινᾶς Νικόλαος, Ἅγιοι Δοῦλοι,
1286
Κοσκινᾶς Νικόλαος, Ἀγραφοί, 1286
Κοσμᾶς Κώστας, Μαγουλάδες, 1398
Κοστάρης Ἰωάννης, Ἀγραφοί, 1286
Κουκίτζης Μιχάλης, Μαγουλάδες,
1398
Κούλης Νικολός, Βελονάδες, 1398
Κουναδᾶς Μιχάλης, Βελονάδες, 1398
Κούρεσης Θεόδωρος, Καβαδάτες, 1398
Κούρκουλος Νικόλαος, Ραχτάδες, 1398
Κούρκουλος πρωτοπαπᾶς, Ραχτάδες,
1398
Κουρνονκλᾶς Ἰωάννης, Καβαδάτες,
1398
Κρήνη ἡ Χειμαροῦ, Ἀντιπερνοί, 1286
Κυριακάτος Γεώργιος, Ἀγραφοί, 1286
Κυριακόπουλος Ἰωάννης, Νυμφές,
1286
Κύριλλος Κώστας, Ἀρμενάδες, 1398

- Κύριλλος Νικόλαος, Ἀρμενάδες, 1398
 Κωθωνιάτης Δημήτριος, Καρουσάδες, 1286
 Λάζαρης Θεόδωρος, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
 Λαϊνᾶς Νικόλαος, Ἀντιπερνοί, 1286
 Λαρούγκης Δημήτριος, Ἀρμενάδες, 1398
 Λαρούγκης Στέφανος, Ἀρμενάδες, 1398
 Λιβαδάρης Νικολός, Βελονάδες, 1398
 Λοῦβρος Θεόδωρος, Σκριπερό, 1416
 Λουκᾶς Δημήτριος, Περλεψιμάδες, 1398
 Λουμπέρτος Θεόδωρος, Στερεμενάδες, 1398
 Λουμπέρτος Ἰωάννης, Στερεμενάδες, 1398
 Λοῦρος Μανουήλ, Σκριπερό, 1416
 Λυριώτης Γεώργιος, Καβαλόνρι, 1286
 Μαγουλᾶς Θεόδωρος, Μαγουλάδες, 1398
 Μακελάρης Δημήτρης, Σκριπερό, 1416
 Μακελάρης Θεόδωρος, Σκριπερό, 1416
 Μακελάρης Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
 Μάμαλος Κυριάκης, Σκριπερό, 1416
 Μάντιλος Φίλιππος, Ραχτάδες, 1398
 Μαργαρίτα Αὐλωνίτισσα, Σκριπερό, 1416
 Μαρία ἀνεψιὰ τοῦ Κυριάκη Ἀρμένη, Ἀρμενάδες, 1398
 Μαρία Πετρίνα, Ραχτάδες, 1398
 Μαρία τοῦ Νικηφόρου, Ἁγία Παρασκευή, 1286
 Μαρία τοῦ Φράγκου, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
 Μαρτίνος Δημήτριος, Ἀντιπερνοί, 1286
 Μαρτίνος Ἰωάννης, Ἀντιπερνοί, 1286
 Μασούτης Θεόδωρος, Ἀγραφοί, 1286
 Μαυρομάτης Θεόδωρος, Σκριπερό, 1416
 Μαχειριώτης Ἰωάννης, Ἀγραφοί, 1286
 Μαχειριώτης Νικόλαος, Ἀγραφοί, 1286
 Μαχειριώτης Νικόλαος, Ἀγραφοί, 1286
 Μελαχροινὸς Βρετός, Καρουσάδες, 1286
 Μενίδης Βασίλης, Βελονάδες, 1398
 Μενίδης Νικολός, Βελονάδες, 1398
 Μερκούρης Ἀντώνιος, Κληματιά, 1286
 Μερκούρης Γεώργιος, Κληματιά, 1286
 Μερκούρης Ἰωάννης, Κληματιά, 1286
 Μέσας Ἰωάννης, Περλεψιμάδες, 1398
 Μέσας Θεόδωρος ἱερέας, Περλεψιμάδες, 1398
 Μέσας Φίλιππος, Περλεψιμάδες, 1398
 Μετράρης Κώστας, ἀδελφὸς τοῦ Νικολάου, Ἀρμενάδες, 1398
 Μετράρης Νικόλαος, Ἀρμενάδες, 1398
 Μηνᾶς Κώστας, Καβαδάτες, 1398
 Μικρόπουλος Ἰωάννης, Κληματιά, 1286
 Μιχάλης τῆς Ἀντρίχας, Βελονάδες, 1398
 Μόρφης Ἰωάννης, Ἀγραφοί, 1286
 Μουζακίτης Ἀντρέας, Σκριπερό, 1416
 Μουζακίτης Αντρίας, Βελονάδες, 1398
 Μουργανάρης Γεώργιος, Ἅγιοι Δοῦλοι, 1286
 Νικόλαος τοῦ Ἰακωβο-Μάνου, Καρουσάδες, 1286
 Νυφιάτης Δημήτριος, Νυμφές, 1286
 Νυφιάτης Νικόλαος, Νυμφές, 1286
 Παντέχης Ἰωάννης ἱερέας, Ἀντιπερνοί, 1286
 Παπατρίχαινα, Ραχτάδες, 1398
 Πατρινὸς Νικόλαος, Βελονάδες, 1398
 Περετικὸς Θεόδωρος, Περετικάδες, 1398
 Περετικὸς Κώστας, Περετικάδες, 1398
 Περιβολάρης Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286

- Περίθιος Ἀντώνιος, Ἀγραφοί, 1286
 Περιθειώτης Ἄνθιμος ἱερομόναχος, 1347
 Περότας τοῦ Νικηφόρου, Καβαλούρι, 1286
 Ποθητὴ σύζυγος Μακέδου, Καρουσάδες, 1286
 Πουλάρχης Νικόλαος, Μαγουλάδες, 1398
 Ποῦλος Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
 Πρεβέκης Νικόλαος, Λευκοράκι, 1286
 Προβατᾶς Βασίλειος, Ἀγραφοί, 1286
 Ράλλης Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
 Ρικινιώτης Ἰωάννης, Περλεψιμάδες, 1398
 Ρίκος Ἰωάννης, Ἀρμενάδες, 1398
 Ριμωτᾶς Κώστας, Ἀγία Παρασκευή, 1286
 Ροδινὸς Νικολός, Μαγουλάδες, 1398
 Ρουφίας Γιώργος, Σκριπερό, 1416
 Σαβανίτης Γεώργιος, Καβαδάτες, 1398
 Σαβάνος Ἰωάννης, Μαγουλάδες, 1398
 Σάββας Κυριάκης, Ραχτάδες, 1398
 Σάββας Μιχαήλ, Ἀγία Παρασκευή, 1286
 Σαλβάνος Νικολῆς, Σκριπερό, 1416
 Σαλιβαρᾶς Γεώργιος, Ἀντιπερνοί, 1286
 Σέμικος Μιχαήλ, Καβαλούρι, 1286
 Σέμικος Νικόλαος, Καβαλούρι, 1286
 Σέρβος Νικολός, Βελονάδες, 1398
 Σκλαβῆς Μιχάλης, Μαγουλάδες, 1398
 Σοποτινὸς Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
 Σταματοῦ ἡ Κοτρώναινα, Λευκοράκι, 1286
 Σταματοῦ, παπᾶ Ρογιάτη, Κυπριανάδες, 1286
 Στάνος Ἀντώνιος, Καβαλούρι, 1286
 Στερεμένος Ἰωάννης, Καβαδάτες, 1398
 Στερεμένος Κώστας, Στερεμενάδες, 1398
 Στέφανος τῆς Χαντρινῆς, Ἀρμενάδες, 1398
 Τζαγκάρης Θεόδωρος, Καρουσάδες, 1286
 Τζαγκάρης Νικόλαος, Ραχτάδες, 1398
 Τζουκαλᾶς Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286
 Τζουκαλᾶς Κώστας, Καρουσάδες, 1286
 Τουβάκης Γεώργιος ἱερέας, Περλεψιμάδες, 1398
 Τρούσης Δημήτριος, Σκριπερό, 1416
 Τῶρκος Γεώργιος, Καρουσάδες, 1286
 Φιλημένος Κώστας, Ἀρμενάδες, 1398
 Φίλης Γεώργιος, Καβαδάτες, 1398
 Φίλιππος τοῦ Δίκολου, Καβαδάτες, 1398
 Φιομάχος Ἰωάννης, Σκριπερό, 1416
 Φωτεινὸς Ἰωάννης, Κληματιά, 1286
 Χειμαριᾶς Ἰωάννης, Κυπριανάδες, 1286
 Χλωρόπουλος Θεόδωρος, Ἀντιπερνοί, 1286
 Χουνάβης Δημήτρης, Χουναβάδες, 1398
 Χουνάβης Ἰωάννης, Χουναβάδες, 1398
 Χουνάβης Μιχάλης, Χουναβάδες, 1398
 Χρυσὴ τοῦ Καλωτᾶ, Καρουσάδες, 1286
 Ψαχνὸς Ἰωάννης ἱερέας, Καβαδάτες, 1398

Εικόνα 2. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ὑψηλοῦ Παντοκράτορα. Α.Ν.Κ., Ἑνετοκρατία, φάκ. 109.

Εικόνα 3. Η επιγραφή του Αγίου Στεφάνου Σκριπερού.

COLLECTIVE SPONSORSHIP IN CORFU DURING THE EARLY PERIOD OF THE
LATIN RULE. THE EPIGRAPHIC EVIDENCE

This study presents inscriptions found in Corfu in four churches of the early period of the Latin occupation. Of these, one is preserved in situ. Copies of three more inscriptions are preserved in the notarial archives stored in the General State Archives - Archives of Corfu. This indicates that the notarial protocols merit special attention, not only owing to valuable information relative to monuments of the Venetian period, but also relative to monuments of an earlier period: the Archives contain copies, documents and inscriptions considered by the founders of churches and monasteries as authorising their founder's rights. The inscriptions here presented should be counted among the few recorded inscriptions from religious monuments in the Ionian Islands and confirm the thesis that the establishment and decoration of churches was supported by collective sponsorship as was the case in the Byzantine provinces and areas under Latin domination after the fourth crusade (e.g. Crete). The inscriptions also allow us to relate the orthodox religious brotherhoods that appeared during the Venetian occupation with the collective sponsorship of Church monuments as well as with the individual or collective founder's rights.